

Dragoljub D. ČOLIĆ

UČEŠĆE JEVREJA U RAZVOJU PRIVREDE BANATA*

Prilozi za monografiju o Jevrejima u Banatu

MNOGE od svojih zločinačkih planova koji su se ticali sudbine drugih naroda što su ih fašisti i nacisti nameravali da pokore i podjarme, oni su ostavili da ih sprovedu tek posle konačne pobede fašizma. Međutim, plan o istrebljenju i uništenju Jevreja u okupiranim zemljama, nacisti su sprovodili odmah i bez čekanja, uporedo sa sprovođenjem same okupacije pojedinih zemalja, bez obzira na dalji tok i ishod rata.

U ovom pogledu se naročito brzo postupilo u Banatu, posebno u njegovom glavnom gradu Vel. Bečkereku današnjem Zrenjaninu, gde je bezobziran pogrom Jevreja počeo već posle sat-dva nakon ulaska prethodnice okupacionih trupa, dakle još iste večeri kad su nacisti ušli u Zrenjanin.

Spisak Jevreja iz Zrenjanina sa preko 1.200 imena, koji je sastavio dr Jožef Glaug, advokat iz Zrenjanina i jedan od vođa banatskih Nemaca, bio je pripremljen već duže vreme i najzad je dočekao onaj koban trenutak kad su sva lica čija su imena bila zapisana u njemu povučena u vir smrti, likvidacije i uništenja, i to s takvom okrutnošću, doslednošću i bezobzirnošću kao da je to značilo biti ili ne biti za nacizam, ili kao da je u najmanju ruku bilo pitanje ishoda odlučujuće bitke.

Poražavajuća činjenica da je od oko 6.500 stanovnika Banata jevrejske narodnosti, među kojima je bio najveći broj dece, žena i staraca, ostao u životu tek svaki deseti, predstavlja ne samo dokumenat uz ovu tvrdnju nego i govori o strahovitoj istini i opomeni čovečanstvu i pokoljenjima, kakve se sve monstruozne ideje mogu roditi u glavama pojedinih vođa takozvanih kulturnih naroda.

Progona Jevreja širom Evrope kroz celu istoriju učinili su to da ni njihovo naseljavanje u pojedina mesta Banata ne bude bez teškoća. Ograničenja i prepreke u vezi sa ovim naseljavanjem nisu činile samo mesne, sreske, županijske i distriktne vlasti, nego su one dolazile i sa najvišeg mesta putem carskih naredaba iz Beča.

* Ovaj rad je deo neobjavljene monografije o Jevrejima u Banatu od njihovog naseljavanja do 1941. godine. Poglavlje ove monografije koje se odnosi na učešće Jevreja u privredi Banata sastoji se od dva dela: prvog, koji se ovde štampa i drugog koji će se odnositi na Jevreje iz Kikinda, Debeljače, Vršca, Bele Crkve, Pančeva i drugih mesta u Banatu od 1848. godine koja ovde nisu obuhvaćena.

U retko naseljenom Banatu XVIII veka, u kome je bilo veoma malo ekonomsko-privrednih preduzetnika i gde je prisustvo ovakvih ljudi neverovatne marljivosti i inicijative bilo veoma potrebno u cilju privrednog i opšteg napretka, ovi nesrećni jevrejski migranti ne samo da su morali tražiti dozvolu civilnih ili vojnih vlasti da bi se nastanili u njegovim pojedinim mestima, nego su im pored redovnih poreskih opterećenja često određivane visoke takse za boravak, pri čemu su i sama zanimanja Jevreja bila strogo određena i ograničena.

Kad je reč o ovakvim uslovima i okolnostima i kad se zna da su porodice jevrejskih migranata bile brojno velike, obično između sedam i deset članova, i da su većinu činila sitna deca, zar nije pravo čudo da starešine ovakvih porodica nisu padale u očajanje kad su bile prinuđene da ishranjuju porodicu samo pomoću zarade od nekog bednog posla i idući po selima od kuće do kuće.

Starosedelačko stanovništvo, verski netolerantno, kulturno nerazvijeno i neprosvećeno, lako je nasadalo raznim lažima o Jevrejima koje su širili njihovi protivnici iz verskih i ekonomskih razloga. Najviše su to činili ljudi iz trgovačkih i zanatlijskih krugova iz straha od konkurencije, jer su Jevreji u svim poslovima bili zadovoljni sa najminimalnijom zaradom, zbog čega je svaka molba za naseljavanje jevrejske porodice u nekom mestu nailazila na otpor. Iz ovih krugova potekle su i ukorenile se u narodu priče da Jevreji, koji su ubili Hrista, krađu i kolju hrišćansku decu i da roditelji hrišćani treba dobro da paze na svoju decu kako ih Jevreji — starinari, perjari i torbari — ne bi ukrali.

Sve ove okolnosti su uticale na to da naseljavanje Jevreja u pojedina mesta Banata ne bude jednako i ravnomerno, da njihove molbe za nastanjenje u nekom mestu često budu odbijene, i da se to naseljavanje desilo negde ranije, a negde mnogo kasnije.

Treba imati na umu i to da su vlasti u toku XVIII veka inače imale velike brige oko toga da privole druge narodnosti da se nasele u ove tada gotovo puste i nezdrave krajeve, da su u cilju povećanja broja stanovnika činile sve da bi dovele doseljenike čak iz daleke Španije, iz Elzasa i Lorene kojima su besplatno podizana čitava sela, a da su pri svemu tome masovnom doseljavanju činjene teškoće pojedinačnim i retkim jevrejskim interesima, ili im je nastanjivanje u pojedinim reonima izričito zabranjivano.

JEVREJI U ZRENJANINU

Zrenjanin nije bio samo banatsko mesto u koje su se jevrejske porodice među prvima naselile i mesto u kojem je za čitavo vreme, od prvih jevrejskih naseljenika pa do sudbonosne 1941, uvek bilo više Jevreja nego u bilo kojem gradu i mestu u Banatu, nego je karakteristično i to da su i vlasti u njemu bile liberalnije i predusretljivije prema pridošlim Jevrejima nego u bilo kom drugom banatskom mestu, iako ni tu nije išlo sve uvek glatko.

Jedan od najstarijih datuma u odnosu na prva naseljavanja i nastanjivanja Jevreja u Zrenjaninu, pa prema tome i u Banatu, navodi pok. Živan Jankahidac, bivši gradski načelnik i istoričar Zrenjanina, u članku koji je objavljen u almanahu *Petrovgrad* 1938. godine.

Prema ovom almanahu, u Zrenjanin su se doselila prva dva Jevreja još 1747. godine. To su bili Joakim *Goldštajn* i Mojsije *Abraham*.

Iz podataka koje u istom almanahu navodi zrenjaninski nadržabin dr Mor Niderman u članku »Jevreji u Petrovgradu« i Hugo Bihler u »Leksikonu mađarskih Jevreja«, štampanom u Budimpešti 1929, vidi se da je još nekoliko porodica dobilo poste njih dozvole da se nastane u tadašnjem Velikom Bečkereku. Među njima su bile sledeće porodice: *Frajnd*, kasnije Julius, i porodica *Gutman*. Jedan od njenih potomaka, Adam Gutman, bio je 1817. godine »Judenrichter« u Zrenjaninu. Ove tri porodice su živеле u Zrenjaninu tokom čitavog razdoblja od blizu dva veka i imale su svoje potomke u ovom gradu i 1941. godine, kada su neki stradali, a neki ostali u životu. Od njih, izvestan broj živi sada u Zrenjaninu, neki su u drugim gradovima, a neki u Izraelu.

U Bihlerovim podacima se navodi da je zajedno sa ove tri porodice stigla i četvrta za koju se zna da su neki njeni članovi bili zaposleni u pivari, najstarijem industrijskom preduzeću u ovom gradu. Pivaru je 1745. godine osnovao Nemač Sebastijan Kracajzen.

Jevrejska verska opština osnovana je u Zrenjaninu 1760. godine, što znači da je već u to vreme postojao dovoljan broj članova da se ona osnuje. Prema Bihleru, verska opština je u 1862. godini imala 30 jevrejskih porodica. Među ovim porodicama i onima koje su se naselile u toku daljih 16 godina, dakle do 1788, u dokumentima koji se nalaze u Istorijskom arhivu u Zrenjaninu pominju se i sledećih šest porodica:

1. *Kuterer Natan*, koji je 1835. godine živeo u gradu i bavio se špekulativnim poslovima (zakupima) i proizvodnjom likera. U to vreme je njegova porodica imala ukupno šest članova: dvoje odraslih i četvoro dece. Porodica Kuterer je bila jedna od prvih koja je dobila pravo da kupi kuću.

2. *Draksler Isak*, po zanimanju »hausirer«, što znači da je obavljao izvesne trgovačke poslove idući od kuće do kuće, nudeći, prodajući ili kupujući robu. Porodica Draksler je 1835. godine imala šest članova.

3. *Kepih Franc*, po zanimanju takođe »hausirer«; porodica mu je 1835. godine imala osam članova.

4. *Nasih Abraham*, po zanimanju krčmar; on je posedovao kuću, a te 1835. godine, porodica mu je brojala samo dva člana.

5. *Fišer* Markus, koji se bavio »špekulacijom«; porodica mu je 1835. imala pet članova.

6. *Kaniža* Herman, po zanimanju »hausirer«; porodica mu se 1835. sastojala od dva člana.

NASELJAVANJE I ZANIMANJA JEVREJA OD 1788. DO 1848.

Dalje naseljavanje i nastanjivanje Jevreja u Zrenjaninu i njihovo uključivanje u tokove privrednog života Zrenjanina i Banata od 1788. do revolucionarne 1848. godine bilo je relativno dosta sporo. U toku ovog razdoblja od 60 godina može se uzeti da je svake godine u ovaj grad došla u proseku po jedna nova jevrejska porodica, s tim što je bilo slučajeva da su se neke od ovih porodica i odselile iz Zrenjanina u druga mesta u traženju povoljnijih uslova za život.

Godine 1788. naselila se u Zrenjaninu porodica Lazara *Kepiha* koji je u početku bio hausirer. On je došao iz Arada, pa budući da mu je posao išao od ruke kupio je ubrzo kuću (u njoj je danas prodavnica »Veliki most«) u kojoj se kasnije *Kepihova* trgovačka radnja nalazila dugo decenija. Prilikom popisa iz 1835. godine, porodica je brojala samo tri člana.

Nova jevrejska porodica došla je u Zrenjanin tek 1791, dakle posle tri godine. To zapravo nije bila porodica, nego samica udova *Helena Kuterer*, koja je vodila ugostiteljsku radnju na procenat. Ona je došla iz Budima.

Godine 1795, u Zrenjanin je došao Herman *Fišer* iz Asada u peštanskoj županiji. U toku života i rada nije ništa stekao, pa je pod starost sa svoja tri člana porodice živio od pripomoći.

Lazar *Esterajher* doselio se iz Budima 1798. godine; bavio se trgovačkim poslovima kao hausirer. Do 1835, porodica je brojala sedam članova.

Prema gornjim podacima, tokom cele decenije, odnosno za gotovo 13 godina, dozvolu za naseljavanje dobile su samo četiri jevrejske porodice. Dalja prnova jevrejskih porodica dogodila se tek 1801. godine, kad su u grad došle dve porodice i to obe iz Vršca. Tako je te godine došao *Isak Mencer*, koji se uglavnom bavio držanjem kafane. Njegova porodica je do 1835. godine narasla na sedam članova.

Istodobno je došla u grad i porodica *Helene Švarc* iz Vršca koja se bavila prodajom traka i sitne robe pod šatorom na pijaci i vašarima. Ovu vrstu trgovaca, narod je nazivao čipkarima. Imala je četvoročlanu porodicu.

Sledeće, 1802. godine, u Zrenjaninu se nastanila samo jedna nova porodica koja je brojala osam članova. To je bila porodica udove *Helene Gutman* koja je došla iz Češke. Bavila se trgovinom žitarica i zakupom prava. Poslovala je dobro, pa

je Gutmanova i pored toga što je ostala udovica sa mnogo dece bila jedna od prvih jevrejskih porodica koje su početkom XIX veka imale kuću u gradu.

Sledeće godine nije bilo nikakvog doseljavanja novih jevrejskih porodica, ali je ono u periodu od 1804. do 1806. godine bilo veoma intenzivno. Tako su 1804. došle dve porodice. Prva je bila porodica Leopolda *Mencera* koja je došla iz Vršca; po dolasku u Zrenjanin, Mencer je bio arendator pivare koja je tada bila državno vlasništvo. Ubrzo je kupio kuću u centru grada. U sledećim godinama, posle katastrofalnog požara koji je 1807. uništio celokupan centar grada, Mencer je podigao spratnu kuću koja i danas postoji u Ulici Maršala Tita. Ova porodica je dala brojne intelektualce i privrednike. Godine 1835. brojala je šest članova. Istodobno sa Leopoldom došla je i njegova mati Helena Mencer. Ona je 1835. godine upisana kao posebno domaćinstvo, mada je stanovala kod sina koji ju je i izdržavao.

Godine 1805. doselile su se četiri nove jevrejske porodice. Prva je bila porodica krojača Leopolda *Fetera* koji se sem zanata bavio i sitnom trgovinom kao »krajzler« pošto je imao brojnu porodicu od sedam članova. On se doselio iz Bratislave.

Porodica udove Sali *Kraus* bila je druga koja je te godine došla u Zrenjanin iz Makoa. Sali je 1835. zabeležena kao žena bez zanimanja sa sedam članova i koja se izdržavala od pomoći verske opštine i prijatelja.

Treći je bio Majer *Brumel* koji je došao iz Čehoslovačke. Nije se bavio samostalnim zanimanjem, nego je radio kod Leopolda *Mencera*, zakupnika pivare. *Brumelova* porodica brojala je sedam članova 1835. godine.

Četvrta je bila samica po imenu Bela *Temešvari* koja je došla iz Beregsasa i bavila se trgovinom povrća.

Veoma plodna migraciona godina bila je 1806. u toku koje se u Zrenjaninu nastanilo šest novih porodica:

Filip *Hermal* iz Urb. Najtadhana; došavši u Zrenjanin sa porodicom od sedam članova, on se bavio trgovinom kao hausirer.

Ana *Risenberg* je došla iz Bratislave sa dva člana porodice. Kupila je kuću i postala vlasnica kafane.

Jakob *Lesper* je došao iz Asada u peštanskoj županiji sa osam članova porodice; bavio se trgovinom kao hausirer.

Samuel *Polak*, koji je došao iz Poljske, imao je šest članova porodice i obavljao trgovinu kao hausirer.

Jakob *Dajč*, također hausirer, doselio se iz Novog Sada i bavio se trgovinom; imao je sedam članova porodice.

Natan *Poljak* je došao iz Poljske sa sedam članova porodice.

Taj tempo naseljavanja jevrejskih porodica u Zrenjanin bio je prekinut za izvesno vreme tako što dve sledeće godine nije bila izdata dozvola za nastanjenje nijednoj novoj jevrejskoj porodici. Tek 1809. izdate su tri dozvole. Prva je bila porodica Finka *Hendi-Slezinger*, koji je došao iz Šlezije, a u Zrenjaninu se bavio proizvodnjom sapuna. Porodica je brojala sedam članova 1835. godine. Kao sapundžija je dobro poslovao, pa je ubrzo imao mogućnost da kupi kuću u gradu.

Porodica Abrahama *Špicera* bila je druga koja je 1809. došla u Zrenjanin. Špicer se bavio trgovinom traka; doselio se iz Bonjhoda i imao pet članova u porodici.

Hausirer *Šamuel Rozenfeld* doveo je iste godine svoju porodicu iz Makoa u Mađarskoj; porodica je 1835. imala osam članova.

Sledeće, 1810. godine izdale su vlasti u Zrenjaninu dozvole za naseljavanje i nastanjenje još za četiri nove jevrejske porodice:

Isak Wolf se bavio trgovinom kao hausirer; došao je iz Makoa i 1835. godine imao sedam članova porodice.

Mojsije *Kun*, možda kasnije *Kon*, bio je takođe hausirer iz Makoa; 1835. godine, porodica mu je brojala deset članova.

Abraham Poljak sa svoja tri člana porodice doselio se iz Poljske. Po dolasku je obavljao bravarski zanat kao bravarski radnik.

Markus Klajn je takođe došao 1810. iz Najštata; imao je tri člana porodice i bio zaposlen kao kočijaš.

Jedinu dozvolu koju su vlasti izdale nekom od Jevreja u 1811. godini dobila je starica *Babet Dajč* iz Novog Sada; ona se nastanila kod svoga sina *Jakoba Dajča* koji se starao o njenom izdržavanju.

U toku 1812. godine dozvoljeno je naseljavanje u Zrenjanin dvema porodicama. Prva je bila porodica *Davida Abrahama* iz Beteš Erdeka sa dva člana porodice. Po dolasku u Zrenjanin, *Abraham* se bavio krčmarskim poslom.

Drugi naseljenik koji je te godine došao bio je *Abraham Klajn* koji je imao porodicu od pet članova i bavio se trgovinom kao hausirer.

Sledeća jevrejska porodica bila je porodica *Jakoba Vajsa*. To se, međutim, desilo tek 1814. godine kad je izdata samo jedna takva dozvola. Ova porodica je došla iz Kostolanja, a prilikom popisa 1835. brojala je jedanaest članova.

U godini 1815. naselilo se novih pet jevrejskih porodica, i to tri iz familije *Ajzenšteter*, zatim porodice *Filipa Kuna* i *Hermana Bauera*. Naročito je značajan

dolazak porodice Ajzenšteter koja je bila bogata i poznata u ovom delu Evrope. Ogranci te porodice bili su osobito poznati u Beču, Segedinu, Temišvaru i drugim mestima. U kasnijem periodu, neki članovi ove porodice su posle izmenjenih prilika dobili od cara i plemićku titulu.

Udova Marijana Ajzenšteter, koja je došla 1815. godine, imala je pet članova porodice. Međutim, udova nije imala zanimanje niti potrebu za obavljanjem nekog posla, pošto je živela od sredstava koja je stekla za života svoga muža. Dospelila se iz Ajzenštadta, pa je po tome mestu porodica i dobila ime.

Simon *Ajzenšteter* se doselio iz Pešte, a imao je sedam članova porodice. Po dolasku u grad kupio je odmah kuću na početku glavne ulice (tu je sada nova šestospratnica). U ovoj kući, porušenoj pre nekoliko godina, Simon je otvorio trgovinu pod nazivom »Kod vredne Vlahinje«. Bila je to manufakturna trgovina na malo, čuvana u banatskim potrošačkim krugovima. Tokom vremena, trgovina je prelazila u svojinu Simonovih naslednika i radila sve do uoči drugog svetskog rata.

Porodica Ludviga *Ajzenštetera*, Simonovog brata, imala je dva člana, a došla je iste godine u Zrenjanin također iz Pešte. Ludvig je kupio kuću odmah pored bratove, u današnjoj Maršala Tita ulici (u toj kući je doskora bila prodavnica knjižare »Budućnost«). Ludvig je također otvorio manufakturnu trgovinu, ali je prodavao samo na veliko, tj. snabdevao je ostale trgovce manufakture na malo.

Četvrta porodica doseljena te godine bila je porodica Filipa *Kuna* koji se bavio trgovinom kao hausirer, a sem toga se bavio i trgovinom mešovite robe. Kun je došao iz Makoa sa sedam članova porodice i, prema jednom dokumentu, tek je 1835. godine dobio dozvolu da kupi kuću u gradu.

Iste, 1815. godine došao je sa svojom porodicom i Herman *Bauer*, po zanimanju hausirer; imao je šest članova porodice, a došao je takođe iz Makoa.

Sledeće, 1816. godine, vlasti u Zrenjaninu nisu izdale nijednu dozvolu za novo naseljavanje, ali su 1817. takvu dozvolu dobile još dve porodice, obe takođe iz Makoa u Mađarskoj.

Jedna od ovih porodica bila je Šalamona *Bauera*, a brojala je tri člana. Po dolasku u Zrenjanin, Bauer se bavio trgovinom zemaljskih proizvoda, ali je imao i ugostiteljsku radnju. Druga je bila porodica Abrahama *Kuna*, izrađivača lula, koji je imao četiri člana porodice.

Te iste 1817. godine dobio je dozvolu za nastanjenje i jedan samac, Herman *Kraus*. On se bavio rezanjem duvana na zanatski način. Prilikom popisa stanovništva Jevreja 1835. godine nije mogao da se seti imena mesta iz koga je došao.

U toku 1818, u Zrenjanin je došla još samo jedna jevrejska porodica: bio je to Mihailo *Poljak*, čija se porodica sastojala od četiri člana. U podacima o ovoj poro-

dici naznačeno je da je došla iz mesta Stamora Zemplin. Poljak se bavio trgovinom kao hausirer i krčmarskim poslom.

Već iz dosadašnjeg izlaganja moglo je lako da se uoči kako se i prezimena i ranija mesta stanovanja novodošlih porodica ponavljaju. To je svakako proisteklo iz činjenice da su porodice koje su prve došle javljale svojim rođacima da se mogu doseliti u ovaj grad, da su prilike za život povoljnije, a smetnje manje nego u drugim mestima.

U narednoj, 1819. godini došle su još tri jevrejske porodice.

Šalomon *Feter*, trgovac, došao je iz Bratislave sa dva člana porodice. On je kupio kuću u glavnoj ulici (kasnije Daunova kuća i »Narodni magazin«); naime, staru kuću je adaptirao, podigao je na sprat i dao joj današnji izgled.

Isak *Perl* je bio hausirer, a došao je te iste godine iz Makoa. Porodica mu se sastojala od šest članova.

Glava treće porodice bio je Natan *Auser*, također hausirer. Sa svojih šest članova porodice došao je iz Karansebeša (danas u Rumuniji).

Porodice Martina *Juliusa* i Jozefa *Viplera* pristigle su tokom 1820. godine. Julius je bio hausirer, imao je pet članova porodice, a pre toga je boravio u Šlosbergu.

Jozef *Vipler* je sa osmočlanom porodicom došao iz Sokolova u Poljskoj. Bio je moler i slikar, ali se bavio i sitničarskom mešovitom trgovinom. Po dolasku u Zrenjanin kupio je kuću na uglu današnjih ulica 29. novembra i Nemanjine; njegova trgovačka radnja ostala je u sećanju pod imenom »Crveni dućan«. Vipler je kao slikar odigrao zapaženu ulogu u kulturnom životu grada. Nema sumnje da je iz njegove kuće izišla i prva fotografija koja je izrađena u Zrenjaninu, pošto je u kući imao slikarski atelje pogodan i za fotografe, zbog čega je njegova kuća postala stecište putujućih fotografa kojima je privremeno iznajmljivao atelje. I sam se bavio fotografijom, dok mu rad kao živopisca nije detaljnije ispitan.

Mozeš *Openhajmer* sa svojom sedmočlanom porodicom dobio je dozvolu za nastanjenje i rad u Zrenjaninu 1821. godine. Naselio se u kuću koju je odmah po dolasku kupio, a trgovinu je obavljao pod šatorom na pijaci, prodajući sitničarsku robu koju danas nazivamo »nirnberškom« robom.

Takođe i 1822. godine došla je jedna nova jevrejska porodica u Zrenjanin. Bio je to Jozef *Gajdušek* sa još dva člana; bavio se trgovinom kao hausirer, a došao je iz Hodsaa.

Prema jednom spisku trgovaca u Zrenjaninu za razdoblje od 1818. do 1823. godine, koji se čuva u Istorijskom arhivu u Zrenjaninu, u to vreme bilo je u gradu 37 trgovačkih radnji razne robe, zatim 14 trgovaca koji su u spisku naznačeni kao trgovci

materijalisti, 9 trgovina drvetom, 14 trgovaca špekulanata, 13 krajzleraja i dve trgovine kožom.

Već prikazani razvoj u pogledu naseljavanja Jevreja u Zrenjaninu jasno pokazuje koliko je inicijativa trgovačke struke u gradu već u tom razdoblju bila prešla u ruke novodošlih trgovaca Jevreja. Trgovine u glavnoj ullici, takozvanoj čaršiji, bile su početkom XIX veka gotovo sve u rukama trgovaca Srba. Međutim, kako je vreme prolazilo bilo je sve više slučajeva da su ne samo trgovačke radnje nego i same zgrade prelazile u vlasništvo Jevreja.

Zanatlije i trgovci starosedeoci su osetili da se nešto dešava. Iako dobro snabdevene, njihove radnje postajale su sve praznije, s manje prometa i zarade. Bilo je više okolnosti koje su prouzrokovale takav razvoj stvari. Naime, dok su trgovci Srbi ostavljali svoje trgovine poslovođama i pomoćnicima — kalfama, pa i šegrtima — koji su znali samo za utvrđenu cenu za robu, Jevreji su mahom obavljali prodaju robe lično, s prefinjenom uslužnošću, zadovoljavajući se malom zaradom. Njihovo geslo »velik promet — mala zarada« imao je veliki uticaj na mušterije. Pogađanje trgovca s mušterijom išlo je dotle da kupac i nije mogao izići iz trgovine a da ne pazari, dobivši na kraju takvu cenu kakvu nije mogao naći u bilo kojoj drugoj trgovini u gradu. Trgovac, vlasnik radnje, znao je tačno kalkulaciju za svaku vrstu robe i prema tome se ravnao. Jevreji su mnogo davali i na reklamu. Oglasna, neposredna i materijalna reklama činila je mnogo za prelazak mušterija u njihove dućane.

Kadar Srba trgovaca, čija je stručna sprema krajem XVIII i početkom XIX veka bila na visokom nivou u odnosu na tadašnje prilike, počeo je nakon toga da slabi s obzirom na to da se deca Srba trgovaca nisu spremala za trgovce, pošto su ih već bogati roditelji davali »na škole«, pa su im naslednici postajali advokati, službenici i slično.

Ipak, uvidajući osetnu razliku u prosperitetu iz minulih decenija u odnosu na novo stanje kad su Jevreji osvajali sve više inicijative i sve bolje pozicije, trgovci i zanatlije Srbi, Mađari i Nemci su pokušali da nešto izmene u tom pogledu. Tako su trgovci kolektivno zatražili od mešnih vlasti da se Jevrejima zabrani obavljanje trgovine na ovom području.

Vlast nije imala zakonske osnove za to, tim pre što su svi Jevreji u Zrenjaninu imali odobrenje vlasti i za naseljavanje i za obavljanje poslova u pojedinim trgovačkim strukama. Međutim, nađeno je mudro rešenje da se udovolji ovom kolektivnom zahtevu i to tako što je načelno odobrena trgovina samo onim licima koja to čine radi ličnog izdržavanja i izdržavanja porodice. Takvim rešenjem odbijeni su zahtevi trgovaca, jer niko nije mogao dokazati da se neko bavi trgovinom iz nekih drugih razloga.

Zanatlije su takođe pokušale da jevrejskim zanatlijama zadaju udarac time što su tražili da im se zabrani da drže šegрте i pomoćnike hrišćanske vere.

Razume se da su trgovci i zanatlije Jevreji brzo prebrodili ove teškoće, sve više unapređujući uslove trgovanja i dobijajući sve više u nastojanju da ostvare uspostavljanje ravnopravnosti Jevreja sa ostalim građanima u pogledu obavljanja svih vrsta delatnosti.

Dok su vođene diskusije u vezi sa podnetim predstavkama trgovaca i zanatlija, i dok po njima nije doneto odgovarajuće rešenje, te konačno dok se strasti nisu ponovo stišale, u godinama 1823. i 1824. nije bila izdata nijedna dozvola za dolazak u grad novoj jevrejskoj porodici.

Tek 1825. godine nastavljeno je odobravanje nekim jevrejskim porodicama da se nasele u Zrenjaninu; tako je tokom te godine dobio dozvolu Johan *Lihtental Stariji* koji je sa svojih pet članova porodice došao iz Ungvara. Ubrzo po dolasku kupio je kuću u današnjoj Ulici Moše Pijade, u kojoj se kasnije nalazila fabrika i rafinerija ulja. Bavio se špekulativnim poslovima, zakupima i slično. Međutim, izgleda da je Lihtental već mnogo ranije došao u Zrenjanin; naime, njegovo ime se spominje pri osnivanju jevrejske škole, ali je pomenute 1825. godine dobio formalno odobrenje da se nastani u gradu.

Lihtental je pokazao veliku aktivnost na svim pitanjima koja su se ticala Jevreja, pa je stoga bio izabran i za predsednika Jevrejske verske opštine. Prema podacima sa nadgrobničkih spomenika sa prvobitnog jevrejskog groblja u Zrenjaninu koje se nalazilo sa desne strane Ečanskog drumu, Lihtental je umro kao predsednik Jevrejske verske opštine 1832. godine. Naime, spomenici Meira Štampe i Johana Lihtental Starijeg preneti su između dva svetska rata na sadašnje jevrejsko groblje, ali su sami grobovi ova dva značajna Jevreja ostali u izgrađenom delu grada kraj Ečanskog drumu, nedaleko od mesta na kojem železnička pruga preseca drum.

U praćenju toka naseljavanja Jevreja u Zrenjanin došli smo tako do kraja prve četvrtine XIX veka, pa možemo konstatovati da su Jevreji do tog vremena imali u svojinu ukupno osam kuća, od kojih pet u glavnoj čaršiji.

Tokom 1826. godine našli smo u dokumentaciji da se samo jedno jedino lice jevrejske narodnosti doselilo u Zrenjanin. Bio je to Isak *Šenk* koji je došao iz Nojštata, a bavio se trgovinom zemaljskih proizvoda. Sem toga je dobio dozvolu da može hvatati ježeve u ataru Ečke, a to je pravo kasnije ostvario i na atar Zrenjanin. U daljnjem praćenju rada ovog čoveka našli smo na podatak da mu je Nemačko-banatski graničarski puk izdao 1846. godine dozvolu za hvatanje pijavica na svome području.

Sledeće 1827. godine izdate su još tri dozvole za naseljavanje. Jozef *Gutman* se pominje kao prvi; bio je samac, a došao je iz Češke. Sem njega došle su i dve porodice *Ajzler*, obe iz Makoa. Šalomon Ajzler je imao porodicu od osam članova, a bavio se trgovinom i špekulativnim poslovima. Ubrzo po dolasku dobio je od vlasti dozvolu za kupovinu kuće. Jakob Ajzler je imao samo tri člana porodice; bavio se istim poslovima kao i Šalomon, a kuću je kupio mnogo kasnije.

Sledeće, 1828. godine došle su u grad još dve porodice: Barnhard *Horovic*, zanatlija, došao je sa petočlanom porodicom iz Makoa, a Martin *Vinterling*, sa porodicom od pet članova, došao je iz Urminja; bavio se špekulativnim poslovima.

Među takozvanim špekulativnim poslovima pominju se najčešće zakupi prava na ubiranje gradske trošarine, točarinske takse i slično, što je Magistrat izdavao u zakup privatnicima putem licitacije. Zaradu ovim preduzimačima donosio je samo premašaj plana ubiranja ovih prihoda.

Porodica Isaka *Drakslera*, hausirera, koji je sa tri člana porodice došao u grad, naselila se 1829. godine.

Mozeš *Polak*, kaligraf, došao je 1831. godine kao samac. Iste godine naselila se i porodica Jude *Bihlera* sa osam članova koja je došla iz Serdahelja u Mađarskoj. Juda se zaposlio kao šames verske opštine i šahter.

Iz Bečeja je 1832. godine došla dvočlana porodica Johana *Pilišera*, hausirera.

Godine 1833. doselio se Bernhard *Lihtental* iz Ungvara. On nije imao porodice i pomagao je u poslovima Johanu *Lihtentalu*. Mozeš *Pilišer* se doselio također 1833. godine sa mnogobrojnom familijom od devet članova. Njegovo ranije mesto stanovanja bilo je Piliš u peštanskoj županiji. Bavio se špekulativnim poslom, a kuću je kupio odmah po dolasku u Zrenjanin. Iste godine došao je i Mihailo *Klajn* iz Pešte. Nije bio oženjen i zaposlio se kao pomoćnik štavljača kože.

Sledeće, 1834. godine izdato je osam dozvola za naseljavanje Jevreja:

Porodica Leopolda *Krishabera*, špekulanta, sa sedam članova porodice došla je iz Novog Sada. Adolf *Šajnberger*, sa porodicom od četiri člana, također je došao iz Novog Sada, a bavio se trgovinom kože. Isak *Polak* je došao sa ženom iz Arada; po zanimanju je bio kožar. Šalomon *Heht* je došao iz Budima kao samac, a bio je domaći učitelj u porodici Filipa Kuna, hausirera i krajzlera. U isto vreme je sa njim došao i Johan *Bauer* iz Senša u njitranskoj županiji i primio se dužnosti domaćeg učitelja kod porodice Simona *Ajzenštetera*. Bio je samac kao i njegov drug Pinkus *Singer*, koji je došao iz Moravske i bio domaći učitelj kod porodice Martina *Vinterlinga*.

Porodica Kuzmana *Jodesko* došla je također 1834. godine, sa pet članova, iz Bratislave. Jodesko je obavljao poslove pomoćnog rabina, a bio je i školski služitelj i šahter. Poslednje lice koje je te godine dobilo dozvolu da se nastani u gradu bio je Leopold *Štajnic* iz Makoa; on se zaposlio kao kelner u pivari.

Kad je početkom 1835. godine izvršen popis Jevreja u Zrenjaninu, ukupno su popisana 74 domaćinstva sa 334 duše. Od toga broja, 64 lica bili su odrasli muškarci, a 61 žene, dok je dece bilo 209, i to 113 muške i 96 ženske dece. Od ta 74 domaćinstva, 16 je bilo označeno kao posednici zgrada u gradu, dok je samo jedno domaćinstvo posedovalo i zemlju, a jedno je posedovalo vinograd.

U godini 1835. nastavljeno je dalje nastanjivanje jevrejskih porodica u Zrenjaninu. Iz te godine nađene su molbe Morica *Polaka* i Teodora *Stesla*, koji je bio krojač, a došao je iz Češke. Prema Milekeru, već krajem 1835. popeo se broj jevrejskog stanovništva na 359 duša. Prirodnim priraštajem i daljim naseljavanjem novih porodica u toku naredne decenije, broj Jevreja u Zrenjaninu povećavao se u proseku za 15 lica godišnje. Mileker u svojoj *Istoriji Grada Vel. Bečkereka* navodi podatak da je 1846. godine, dakle na dve godine pred bunu, Zrenjanin imao ukupno 16.616 stanovnika. Od toga broja, 4.841 lice bili su rimokatolici, 10.503 pravoslavni, 654 evangelici, 111 reformati, 507 mojsijevci, dakle Jevreji.

Nema podataka o svakom novom domaćinstvu Jevreja koji su došli u deceniji pred bunu, ali će u razradi podataka koji se odnose na period iz druge polovine XIX veka biti reči o brojnim jevrejskim porodicama čije su trgovine cvetale u tom periodu, ali njihovo doseljavanje pada u period pred revoluciju. To su na primer bile porodice *Betelhajm*, *Krishaber*, *Rot*, *Mangold* i druge.

U ovom poglavlju ćemo se još osvrnuti samo na opšte statističke podatke i na dalje kretanje broja jevrejskog stanovništva u Zrenjaninu u periodu od 1850. do 1941. godine.

Prema podacima iz 1850. godine, u razdoblju od 1846. do 1850, broj Jevreja u gradu dosta se smanjio. Naime, njih je te godine bilo samo 434, pa je ukupan broj za 5 godina smanjen za 73 duše. To je svakako bila posledica odlaska mnogih Jevreja iz grada za vreme revolucije.

Prilikom popisa iz 1870. godine pokazalo se da u Zrenjaninu živi 1.089 stanovnika Jevreja. To bi značilo da je priraštaj ovog dela stanovništva za vreme od dvadeset godina iznosio 655 osoba. Od ovog broja, 284 lica su iz prirodnog priraštaja, odnosno viška novorođene dece nad brojem umrlih za isto vreme. Broj od 371 lica bi, međutim, predstavljao pridošle stanovnike Jevreje, bilo da su to nove porodice ili porodice koje su se posle burnih dana revolucije vratile na svoja ognjišta. U proseku bi to iznosilo po 18 lica godišnje. Ove dve decenije, 1850—1870, predstavljaju ujedno i razdoblje najintenzivnijeg doseljavanja Jevreja u ove krajeve, posle čega ovaj vid priraštaja u Zrenjaninu sasvim nestaje. Naime, doseljavanja novih porodica je i dalje bilo, ali je odliv jevrejskog stanovništva bio veći.

Kao dokaz za ovu tvrdnju mogu da posluže sledeći podaci:

Godine 1890, broj stanovnika Jevreja u gradu, prema zvaničnom popisu, iznosio je 1.210 duša, što znači da se njihov broj za 20 godina povećao samo za 121 lice. Kad se zna da je broj rođenih za to vreme bio veći za 300 od broja umrlih lica, proizlazi da je višak odseljenih nad doseljenima morao iznositi oko 180 lica, što znači godišnje u proseku devet lica više odseljenih.

U poslednjoj deceniji XIX veka, broj stanovnika Jevreja dostiže najveću cifru od 1.335 lica, koliko je bilo popisano na prelazu dva veka 1900. godine. Ovo bi opet

značilo povećanje preostalog broja iz prošle decenije za 125 lica. Kao što se vidi, povećanje je bilo samo od prirodnog priraštaja, jer je višak novorođenih u odnosu na umrle u tom periodu iznosio oko 150 lica. Iz toga proizlazi da je istovremeno i broj odseljenih bio veći za 25 lica od onih koji su se doselili.

Raseljavanje Jevreja iz Zrenjanina bilo je još izrazitije u prvoj deceniji XIX veka, jer su 1910. godine bila popisana samo 1.232 lica što je za 103 duše bilo manje od broja iz popisa 1900. godine.

Držeći se i dalje proseka od 15 lica u prirodnom priraštaju godišnje proizlazi da je nastao manjak od 253 lica za 10 godina, ili godišnje za 25,3 jevrejska stanovnika. Dalje stanje u ovom pogledu vidi se iz cifara popisa stanovnika 1921. godine kada je u Zrenjaninu popisano 1.328 Jevreja, 1931. popisano ih je 1.127, a 1940. oko 1.260 lica.

Stalan odliv ovog dela stanovništva iz Zrenjanina doveo je do takvog stanja da je broj Jevreja u ovom gradu u 1940. godini iznosio približno toliko koliko ih je tu bilo 1890, mada bi taj broj samo usled prirodnog priraštaja trebalo da bude veći za 750 lica.

JEVREJI U KIKINDI

Po broju stanovnika Jevreja u prošlosti, Kikinda je oduvek dolazila na drugo mesto u Banatu, pošto ih je u Zrenjaninu bilo najviše.

Prva vest o Jevrejima kikindskog dištrikta koji je, kao što je poznato, imao posebne samoupravne privilegije potiče iz 1784. godine. Naime, te godine je Namesničko veće naredilo da se pred zakletim svedokom u protokolu magistratskih zasedanja prevuče i poništi ono mesto koje Jevrejima zabranjuje trgovinu u dištriktu. To ujedno pokazuje da je u vezi sa pitanjem života Jevreja u kikindskom dištriktu bilo već i ranije reči i da su svojevremeno bile donete odluke koje su ograničavale delatnost Jevreja trgovaca na ovom području.

Iz mnogih dokumenata Kikindskog magistrata za vreme dištrikta mogu se videti razni slučajevi i događaji koji se tiču Jevreja iz toga vremena. Tako je 31. januara 1791. godine pred Magistratom u Kikindi raspravljana krivica i kazna izvesnog Morica, po zanimanju krčmara, čije prezime nije navedeno ili ga nije imao.

Na dan 14. juna 1793. godine, Magistratu se žalio Filip Volf da su mu arendatori krčme u Kikindi zaplenili bure vina od pet akova kao krijumčarenu robu, a vino je on sam udesio prema zakonima Mojsija. Vino je namenio i za svoju upotrebu i za druge Jevreje u prolazu koji ne smeju piti drugo vino sem ono koje se zove »košer«.

Godine 1793. podneo je Magistratu molbu Mihael *Majtinski*, Jevrejin iz Krsture, da mu se skine sekvestar sa njegovih nepokretnosti i kuće.

Već pomenuti Filip Volf iz Kikinde ponudio je 1794. godine uslugu Magistratu uz naknadu, naime da ječam koji je bio vlasništvo dištrikta prorešeta po ceni od 45 krajcara od požunca.

Godine 1793, Magistrat je raspravljao molbu Jozefa Švimerera, trgovca iz Crne Bare, koji je molio inkonat u Mokrinu. Švimeru je tada odobreno nastanjenje u Mokrinu.

Godine 1802. podneta je Magistratu tužba protiv Jevrejina *Rozenzvajga* iz Taraša zbog popaše. Iste godine je Volf *Abelsberg* iz Novog Sada preko Magistrata naplatio od Jozefa Švimerera, Jevreja iz Mokrina, 900 forinti, a od Baroha *Heniga* 58 forinti.

U 1807. godini nalazimo u Karlovu (danas Miloševo) kao dištriktnom mestu ime Jevrejina Davida *Heršla*.

Molba Jozefa *Gutmana* za inkonat u Kikindi odbijena je 1825, a molba Hermana *Polaka* iz Berega za inkonat u Vranjevu odbijena je 1834. godine. Te godine se pohvalno pominje Jozef *Kraus* koji već 20 godina živi u tom selu kao miran i pošten čovek.

Izrael *Švimer* iz Mokrina ponudio je 1834. godine da uplaćuje Magistratu u bolničku blagajnu po 100 forinti godišnje s tim da dobije dozvolu da prodaje robu idući od kuće do kuće, a istovremeno da se takva trgovina zabrani drugim Jevrejima hausirerima.

Jevrejina Toma *Vajsberger* iz Karlova tužio je 1834. godine vranjevačkog Jevrejina Isaka Davida *Vajnbergera*. Te godine postoje u dištriktu razne molbe za potraživanje od trgovca Zaharija *Bajtnera* iz Kikinde.

Magistrat je 1839. godine iz formalnih razloga odbio molbu Bernarda *Vajsa*, koji je molio inkonat u Mokrinu. Iste godine, državna administracija osporava Magistratu pravo da daje inkonat bez njenog odobrenja, a što je učinjeno Heršu *Levilju* za Kikindu, Jozefu *Naju* za Vranjevo, Mojseju *Neju*, Abrahamu *Neju* i Isaku *Dajču*, alias Simonu, za Jozepovo, Marku *Galiceru* za Krstur i Marku *Šlezingeru* za Bašaid.

Godine 1839. donio je Fabijan *Šlezinger* dozvolu da kupi kuću u Melencima, mesto koje je također pripadalo dištriktu. Šlezinger je bio isluženi vojnik.

Godine 1840. donesen je na državnom Saboru u Bratislavi XXIX zak. čl. kojim se Jevrejima priznaje pravo boravka svuda po Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji ukoliko su rođeni u Ugarskoj i ukoliko su na zakonit način dobili inkonat, a da im se uz to u moralnom pogledu nema šta zameriti. Taj zakonski čl. u korist Jevreja primenjen je u dištriktu tako što je došlo do neke vrste čišćenja. U to vreme je u Kikindi bilo naseljeno preko 50 jevrejskih porodica.

Tom prilikom se konstatuje da je Marko *Špicer*, koji živi u Mokrinu već 20 godina, a kuću ima već duže od sedam godina, morao tražiti novu dozvolu za boravak.

Slično se desilo i Jakobu *Braunu*, a *Moric Šulhof* koji nije imao porodicu morao je u roku od 15 dana napustiti Mokrin. Za *Isaka Švimer*a se kaže da već 27 godina živi u Mokrinu, a *Ignac Frankl* je podneo dozvolu za boravak. *Ignac Gliksm*an je svojevremeno napustio Mokrin, a *Jakob Polak*, koji se već godinama skriva kod svoga tasta *Heršla Volfa* u Jozepovu, podneo je molbu za nastanjenje.

U Kumanu i Tarašu, mestima koja su također pripadala dištriktu, sem *Emanuela Šilda* nije bilo spornih slučajeva bez inkonata.

Jozef Kraus je 1841. godine podneo Magistratu dištrikta molbu da mu se dozvoli da može kupiti kuću u Bašaidu, ali mu je molba odbijena. I *Mihailu Rajnhardtu*, koji je bio mesar i imao mnogo dece, naloženo je da se seli iz Kikinde.

Godine 1847, *Bernhart Švimer* iz Mokrina imao je pred Magistratom stečajnu parnicu, a te godine se u Mokrinu pominje i *Simon Fišer*.

Ignac Fišer, Jevrej iz Padeja, podneo je tužbu protiv *Laurenta Šterna*, *Hirša Galicera*, *Jakoba Volfa*, *Jakoba Brinera*, *Simona Najmana*, *Lebla Volfa*, *Jozefa Švarca*, *Abrahama Glaubera* i Jevrejske opštine u Kikindi.

Početkom 1847, ponovo je naloženo svim Jevrejima koji su došli bez dozvole da se udalje iz Kikinde i Mokrina i vrate u ona mesta iz kojih su došli.

Sve u svemu, takve posledice je u Kikindi i drugim mestima dištrikta imalo donošenje XXIX zak. čl. koji je u stvari trebalo da predstavlja liberalizaciju u tretiranju jevrejskog stanovništva u Ugarskoj.

Predsednik Jevrejske verske opštine u Kikindi u 1862. godini bio je *Herman Volf*, a posle njega došao je *Jakov Beran*. Pre *Volfa*, predsednik je bio *Simon Grosman*.

Godine 1863, u Upravi verske opštine bili su sem *Jakova Berana* još i *Leopold Polaček*, *Heler* i *Maks Šenberger*.

Navešćemo ovde i podatke da je, prema *Vasi Stajiću*, broj Jevreja u godini 1825. u pojedinim mestima kikinskog dištrikta iznosio: u Kikindi 198, Jozepovu 15, Karlovu 14, Krsturu 8, Kumanu 9, Mokrinu 8, Vranjevu 24.

U samoj Kikindi se broj jevrejskog stanovništva do 1900. godine popeo na 777, a do 1910. na 782 lica.

JEVREJI U PANČEVU

Još od ustanovljenja takozvane vojne granice važno je osnovno pravilo da se naseljavanje Jevreja u njoj ne trpi. U Pančevu, koje je tokom XVIII i XIX veka bilo većim delom izrazito vojno graničarsko mesto, Jevreji su trpljeni jedino uz pola-

ganje izvesne stalne takse i smeli su da borave u regimentalnim štapskim mestima u ograničenom broju, pa sledstveno tome i u Pančevu. Na primer u godini 1796. bilo je ovde svega šest jevrejskih porodica koje su se bavile trgovinom hrane.

Međutim, u to vreme u susednom selu Jabuci desio se slučaj da je nestala jedna devojčica. Odmah je podignuta stara optužba protiv Jevreja, naime da oni krađu decu, pa su svi Jevreji bili isterani iz grada. Devojčica je kasnije pronađena na sasvim drugom mestu.

Ipak 1802. godine u Pančevu se nalaze ponovo četiri jevrejske porodice koje pripadaju Jevrejskoj opštini u Zemunu. Njihov broj se do 1817. godine povećao na 19 porodica. Međutim, carskim rešenjem od 13. decembra 1817. dozvoljen je ovde boravak samo onim jevrejskim porodicama koje su tu živele već 30 godina. Razume se da je ova naredba ponovo dovela do raseljavanja Jevreja iz Pančeva.

Godine 1825. car se ponovo izjasnio da se ovde na granici ne sme nikako dozvoliti umnožavanje jevrejskih porodica, ali se ipak 1827. godine u Pančevu nalaze tri, a 1833. pet trpljenih jevrejskih porodica. Od njih su se dve prezivale *Perles*, a ostale su bile *Julius*, *Sonenfeld* i *Fridenberg*. Porodice su imale ukupno 23 člana. Od 1833. godine pominje se u Pančevu i društvo »Hevra kadiša«.

U periodu mađarske bune došlo je ponovo do iščezavanja jevrejskih porodica sa ovog područja, tako da prilikom popisa stanovništva koji je izvršen 1855. godine nalazimo ovde samo 14 stanovnika Jevreja.

Godine 1867. stari duh netrpeljivosti prema Jevrejima u Pančevu se još jednom povampirio; naime, 10. maja te godine podneli su pančevački trgovci molbu gradskom Magistratu da se Jevreji proteraju. Međutim, njihova molba nije bila usvojena, jer su, kao što je poznato, na pomolu bile nove političke prilike.

Reformom koju je car izvršio 16. februara 1868. godine, Jevrejima je dato pravo naseljavanja, pravo sticanja nekretnina, a u pogledu obavljanja trgovine i zanata izjednačeni su sa ostalim građanima. Pošto je ova reforma stupila u život, Jevreji su se doseljavanjem u Pančevo, naročito iz Bačke, ubrzo namnožili. Već 9. januara 1870. godine konstituisana je Jevrejska verska opština koja je izabrala za predsednika Davida Sonenfelda, a istodobno je izabran i jedan veroučitelj.

Sledeće, 1871. godine, umesto kantora je postavljen jedan zamenik rabina i jedan šahter, a 1872. godine konstituisao se jevrejski matičarski srez za Južni Banat. Od toga vremena, jevrejski deo stanovništva Pančeva živo učestvuje u ekonomskom i kulturno-prosvetnom životu grada. Jevrejska dobrotvorna ženska zadruga osnovana je 1873. godine, bogomolja je sazidana 1876. a Jevrejsko pevačko društvo osnovano je 1886. godine. Nova sinagoga je podignuta 1907—1909. po planovima arhitekta Karla Fenjvešija iz Budimpešte.

Kojom brzinom je napredovala migracija Jevreja u Pančevu vidi se iz činjenice da je njihov broj do kraja XIX veka narastao na 751 lice, koliko je popisano u 1900. godini. Međutim, taj broj se usled raseljavanja smanjio u prvoj deceniji na 706 lica, koliko iznosi broj popisanih Jevreja u Pančevu 1910. godine.

Prema podacima Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, u Pančevu je u dane dolaska Nemaca 1941. godine bilo 575 Jevreja.

JEVREJI U VRŠCU

Prvi podatak o Jevrejima u Vršcu imamo iz 1766. godine, a on govori da je u to vreme u Vršcu živeo Mojsej *Bernhardt* koji je imao svoju kuću, kupljenu na osnovu dozvole zemaljske administracije. On se bavio sitničarskom trgovinom, a njegov brat koji je živeo kod njega sa svojom porodicom bio je rukavičar. Kako se dalje saznaje, u *Bernhardtovu* kuću sticali su se Jevreji iz okoline.

Prema opštinskom godišnjem završnom računu Nemačkog Vršca za 1778. godinu iskazan je i prihod na ime poreza naplaćenog od porodica Jevreja u iznosu od 6 forinti. Iz 1792. godine sačuvani su prvi rezultati popisa vršačkog stanovništva, uključujući i srpsku i nemačku opštinu Vršca. Prema tom popisu bila su ukupno 8.402 stanovnika, od kojih su 3.140 katolici, 5.214 istočno-pravoslavne vere, 3 protestanta, 45 mojsijevske vere.

Godine 1798. nalazimo podatak da je u Vršcu živelo ukupno 9 jevrejskih porodica. Sve do toga vremena, oni su svoje mrtvace prenosili u Belu Crkvu gde je postojalo jevrejsko groblje. Međutim, te godine je Banatska generalna komanda zabranila belocrkvanskom komitetu da se tamo prenose mrtvaci sa strane i da se sahranjuju u Beloj Crkvi. Zbog te naredbe su vršački Jevreji podneli molbu svom Magistratu da im se dodeli pola lanca zemlje za groblje. Traženo je da to zemljište bude što bliže gradu i da se nalazi na nekoj uzvišici, što je Magistrat i odobrio.

Jedan statistički podatak iz 1802. godine kazuje da su u Vršcu tada živela 52 lica jevrejske narodnosti.

Prilikom izbora gradskog načelnika Vršca u 1830. godini izabran je *Žigmund Najzer* koji je bez sumnje bio Jevrej. On je na tom položaju ostao do 1846, dakle punih 16 godina.

Usled povećanja broja Jevreja u Vršcu, a taj broj se brzo povećavao, bilo je potrebno da se 1864. godine preduzmu mere za proširenje groblja. Kako je rastao broj Jevreja u Vršcu vidi se iz zvaničnog popisa stanovnika krajem 1869. godine, kada je registrovano 756 stanovnika mojsijevske vere.

Postojanje jevrejske škole u Vršcu, koja je međutim već 1871. prestala da radi, nije predmet ovog izlaganja, ali ona dokazuje brojnost i emancipaciju jevrejskog stanovništva u Vršcu.

Do kraja XIX veka, odnosno do 1900. godine, broj stanovnika Jevreja u Vršcu dostigao je kulminaciju, kada je u gradu bilo popisano 878 Jevreja, dok je taj broj u 1910. godini opao na 743 lica.

Iz podataka Anketne komisije o fašističkim zločinima u Vojvodini vidi se da je u Vršcu 1941. godine zatečeno 236 Jevreja.

Biće potrebno još mnogo posla i istraživanja da se makar i približno tačno dođe do podataka o migracionim kretanjima jevrejskog stanovništva u Banatu, tim pre što su mnogi materijali konačno propali. Naročito malo dokumenata o tome ostalo je po selima širom Banata u kojima su Jevreji tokom prošlog i ovog veka bili naseljeni u većoj ili manjoj meri.

Ipak, barem radi izvesne ilustracije stanja u tom pogledu, ovde ćemo izneti raspoložive podatke o jevrejskom stanovništvu u svim mestima Banata u 1870. godini, a zatim stanje na prelazu dva veka, 1900, i jednu deceniju kasnije, dakle 1910. godine.

Da bismo mogli oceniti srazmeru po broju i vrstama pojedinih narodnosti koje su boravile u pojedinim mestima donosimo samo ukupan broj stanovnika pojedinih mesta, po imenima opština i mesta u njima, onako kako su sama mesta danas grupisana i od kojih se sastoje pojedine opštine u najnovije vreme, dakle 1970. godine. Na taj način je moguće da se unekoliko izvuku približno tačni zaključci.

Za nepopunjene rubrike potrebno je naglasiti da je reč ili o potpuno novim mestima, o mestima u kojima nije bilo Jevreja, ili da za odnosnu rubriku nedostaju podaci koje će budući pregaoci na ovom poslu morati da prikupe.

Današnje opštine Banata imale su u prošlosti u odnosu na Jevreje ovakav sastav:

Opština Čoka

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Monoštor	327	—	—	—
Crna Bara	1.019	14	3	7
Čoka	3.925	54	62	54
Jazovo Jazovo	1.733	1	15	9
Ostojićevo	3.444	53	44	45
Padej	3.447	18	79	58
Sanad	2.311	45	32	15
Vrbica	845	—	3	4

Opština Alibunar

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Alibunar	4.628	—	24	38
Ban. Karlovač	3.512	—	30	22
Dobrica	2.985	—	19	20
Ilandža	3.217	—	13	14
Janošik	946	—	—	—
Lokve	3.950	—	11	6
Nikolinci	3.462	—	4	3
Novi Kozjak	—	—	—	—
N. Vladimirovac	—	—	—	—
Seleuš	2.801	—	8	9
Vladimirovac	6.031	—	5	8
Ferdin	1.474	—	4	6

Opština Kovačica

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Crepaja	4.925	5	11	10
Debeljača	4.873	58	81	100
Idvor	2.030	8	9	12
Kovačica	4.546	36	85	75
Padina	4.321	28	54	21
Putnikovo	—	—	—	—
Samoš	2.648	—	3	2
Uzdin	5.627	22	36	34

Opština Nova Crnja

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Nova Crnja	4.388	19	13	13
Radojevo	3.107	37	20	10
Srpska Crnja	7.574	88	16	10
Toba	1.912	4	10	9
Velike Livade	—	—	—	—
Vojvoda Stepa	—	—	—	—

Opština Bela Crkva

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Palanka	1.268	—	—	—
Ban. Subotica	—	—	—	—
Bela Crkva	10.849	—	243	250
Crvena Crkva	1.008	—	—	—
Češko Selo	—	—	—	—
Dupljaja	1.153	—	—	—
Dobričevo	—	—	—	—
Grebenac	2.260	—	—	2
Jasenovo	2.162	—	1	—
Kajtasovo	407	—	—	—
Kaluđerovo	769	—	—	—
Kruščica	2.209	—	1	1
Kusić	2.547	—	—	—
Vračev Gaj	2.439	—	7	7

Opština Kikinda

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Topola	1.186	5	—	—
Ban. Veliko Selo	3.547	23	8	4
Bikač	460	2	—	—
Iđoš	3.135	36	17	9
Kikinda	24.843	—	777	782
Mokrin	8.952	—	124	99
Nakovo	2.633	—	—	—
Novi Kozarci	2.490	—	—	—
Rusko Selo	3.189	—	7	—
Sajan	2.555	3	19	6
Bašaid	4.245	—	48	43

Opština Novi Bečej

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Bočar	2.729	27	4	4
Vranjevo	8.487	—	37	5
Kumane	5.693	—	31	16
Novi Bečej	7.752	190	178	224
Novo Miloševo	9.440	126	78	71

Opština Kovin

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Bavanište	6.083		11	—
Deliblato	4.729		11	8
Dubovac	1.069		—	—
Gaj	2.027		—	—
Kovin	5.853		47	57
Ličko Bavanište	—		—	—
Mramorak	4.458		10	—
Pločica	2.092		—	—
Skorenovac	3.399		22	16
Šumarak	—		—	—

Opština Novi Kneževac

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Arandjelovo	3.225	49	53	50
Đala	2.898	9	31	19
Krstur	2.958	—	45	31
Majdan	703	—	11	6
Novi Kneževac	4.051	66	97	101
Podlokanj	—	—	—	—
Bare	497	—	2	—

Opština Pančevo

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Brastovac	3.490	4	7	7
Ban. Novo Selo	7.242	1	16	13
Dołovo	6.800	5	—	3
Glogonj	2.979	3	2	2
Ivanovo	3.312	—	4	2
Jabuka	3.483	—	—	4
Kačarevo	4.189	—	3	—
Omoljica	5.023	5	16	9
Pančevo	19.044	—	751	706
Starčevo	3.684	7	11	4
Vojlovica	2.642	—	—	3

Opština Opovo

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Baranda	1.915	15	1	—
Opovo	4.165	15	11	4
Sakule	2.923	9	11	23
Sefkerin	3.061	5	7	—

Opština Plandište

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Sokolac	—	—	—	—
Barice	1.454	14	2	—
Dužine	—	—	—	—
Hajdučica	1.621	—	19	2
Jermenovci	1.586	22	5	2
Kupinik	—	—	—	—
Margita	1.876	25	9	1
Markovićevo	—	—	—	—
Miletićevo	—	—	—	—
Plandište	3.196	22	20	8
Stari Lec	573	—	8	7
Velika Gređa	1.250	6	9	18
Veliki Gaj	2.704	5	17	7

Opština Sečanj

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Dubica	1.048	—	2	—
Boka	3.419	19	9	17
Busenje	345	1	—	—
Jarkovac	3.009	12	23	12
Jaša Tomić	4.620	81	144	101
Krajšnik	2.348	9	—	1
Neuzina	2.786	12	7	6
Sečanj	2.596	—	—	4
Sutjeska	2.557	—	7	8
Šurjan	618	4	—	—
Konak	1.558	8	15	16

Opština Vršac

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Gudurica	1.999	—	5	4
Izbište	2.613	—	—	—
Jablanka	1.233	—	—	—
Kuštilj	2.213	—	—	1
Mali Žam	895	—	—	—
Malo Središte	647	—	—	—
Markovac	1.527	—	—	—
Mesić	747	—	—	—
Orešac	682	—	—	—
Parta	667	—	—	—
Pavliš	2.365	—	—	—
Potporanj	482	—	—	—
Ritiševo	1.287	—	—	—
Sočica	875	—	—	—
Straža	1.606	—	—	—
Šušara	—	—	—	—
Uljma	3.572	—	5	—
Vatin	660	—	—	—
Vel. Središte	2.048	—	1	—
Vlajkovac	1.590	—	3	2
Vojvodinci	1.558	—	—	—
Vršac	25.199	576	878	743
Zagajica	1.102	—	—	—

Opština Žitište

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Dvor	1.497	44	8	5
Ban. Karadordevo	—	—	—	—
Ban. Višnjicevo	—	—	—	—
Begejci	6.490	54	18	15
Čestereg	2.772	7	8	2
Hetin	—	—	—	—
Međa	3.522	31	3	7
Novi Itebej	2.265	23	4	12
Rav. Topolovac	2.071	5	—	—
Srpski Itebej	4.960	52	55	39
Torda	4.099	23	48	50
Žitište	3.077	20	19	22

Opština Zrenjanin

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Aradac	4.369	4	9	12
Ban. Despotovac	1.988	4	7	—
Belo Blato	2.012	—	—	4
Botoš	3.291	—	5	5
Čenta	2.920	24	11	14
Ečka	4.895	88	131	108
Elemir	4.753	19	11	14
Farkaždin	1.952	12	19	11
Jankov Most	1.339	—	3	5
Klek	1.354	—	—	—
Knićanin	3.155	9	13	16
Lazarevo	1.813	2	6	2
Lukićevo	1.244	5	5	9
Lukino Selo	1.018	10	—	—
Melenci	8.486	—	59	26
Mihajlovo	832	—	6	—
Mužlja	—	—	—	—
Orlovat	2.113	—	3	8
Perlez	5.120	—	74	61
Stajićevo	—	—	—	—
Taraš	1.779	—	5	10
Tomaševac	2.803	15	5	2
Zrenjanin	26.407	1.089	1.335	1.232

Rekapitulirajući podatke iz navedenih pokazatelja dolazimo do rezultata koji pokazuju da je broj jevrejskih žitelja na području Banata, po opštinama današnjeg sastava, u prelomnoj godini između dva veka, krajem 1900, kao i jednu deceniju kasnije, 1910. godine, koje su ujedno statistički i najpotpunije, imao ovakav izgled:

Opština Plandište

Opština	Broj Jevreja	
	1900.	1910.
Alibunar	118	129
Bela Crkva	252	260
Čoka	238	192
Kikinda	1.000	943
Kovačica	279	254
Nova Crnja	59	42
Novi Bečej	328	320
Novi Kneževac	239	207
Opovo	30	27
Pančevo	810	753
Plandište	89	45
Sečanj	207	165
Vršac	892	750
Kovin	101	81
Zrenjanin	1.707	1.539
Žitište	163	152
Ukupno:	6.512	5.859

Prilikom posmatranja ovih podataka treba imati u vidu činjenicu da je popis vršen na osnovu verske pripadnosti. Podaci iz popisa stanovništva po maternjem jeziku ili narodnosti nije mogao biti upotrebljen zato što su se pojedine jevrejske porodice u tom smislu afirmisale kao mađarske, odnosno nemačke, ili eventualno neke druge narodnosti. Međutim, ni verska pripadnost nije potpuno i pravo merilo za određivanje broja jevrejskog stanovništva, pošto je izvestan broj Jevreja već u to vreme prešao u hrišćanstvo, najčešće u rimokatoličku ili reformatsku veroispovest, ali ta okolnost ne bi bitno izmenila pokazano stanje.

Razmeštaj Jevreja po gradovima, odnosno selima Banata u ovom razdoblju, stanje koje je uglavnom ostalo i u daljem periodu, jasno se vidi iz pregleda.

JEVREJI U PRIVREDI BANATA OD 1841. DO 1941.

Na ovom mestu ne bismo se upuštali u objašnjavanje okolnosti koje su opšte-poznate u odnosu na činjenice o postojanju izvanrednih duhovnih sposobnosti Jevreja što su ih ispoljavali u pojedinim granama kulturnog i privrednog života kod nas i u svetu. Svakako da su one makar i delom posledica surovih i sudbo-nosnih istorijskih događaja i borbe za opstanak u pojedinim periodima kroz koje su Jevreji prolazili. Na jednom mestu je u vezi sa Jevrejima napisana jedna lepa rečenica u kojoj je izražena teška istina: da njima sunce nije nikad sjalo punom svetlošću i da im ruže nisu nikad cvetale.

Rasejani po svetu, proganjani i odbačeni, prepušteni sami sebi, uvek nerado gledani od vlastodržaca, od poslodavaca i okoline u kojoj su se nalazili, sasvim je prirodno da su Jevreji svuda u svetu, pa i ovde u Banatu, kalili svoj duh i pronicljivost i s poletom tražili puteve i načine za opstanak, pre svega u samostalnom radu i privređivanju na svim poljima društvenog, kulturnog i privrednog života.

Već iz iznetih podataka iz perioda početka naseljavanja Jevreja u ove krajeve, a i kasnije, videlo se kakve su sve teškoće i prepreke imali u svom radu, bez obzira na to što su u mnogim i važnim poslovima za razvoj opšte stvari bili pokretači i što su u svojim nastojanjima nailazili na nepremostive prepreke na svim stranama. Međutim, snaga volje, strpljivost i poslovična energija jevrejskih privrednih pregalaca znali su da premoste bezbrojne teškoće.

Svi su oni bili potpuno svesni značaja trgovine u opštem razvoju normalnog života i blagostanja ne samo pojedinaca nego i čitavog naroda i države u kojoj su živeli, zbog čega su činili sve da njome vladaju i da je unaprede do krajnjih granica. Iz takvog rada na unapređenju trgovine, neumitno i prirodno je proisticalo i proizlazilo sve drugo, od potrebe za udruživanjem kapitala, razvoja bankarstva i novčarstva, do saobraćaja u svim njegovim vidovima, do industrije, zanatstva, pa i poljoprivrede. Mada na prvi pogled izgleda da se Jevreji nisu bavili poljoprivredom, ona je u stvari bila njihova najveća briga; naime, oni su bili ti koji su pomogli da bezbroj malih i velikih inokosnih posjednika sa svojim proizvodima dođu ne samo na lokalno, banatsko, nego i na svetsko tržište.

Kad je Jevrejima bilo prebacivano da iskorišćavaju seljaštvo, to je u stvari, može se mirne duše reći, bilo ili plod mržnje ili potpune zablude. Za svoje posredovanje između domaćih proizvođača i dalekih kupaca u velikim centrima Evrope i prekomorskih zemalja, oni su uzimali zaista veoma malu proviziju i zaradu. Drugačije i nije moglo biti, pošto je konkurencija u ovim poslovima bila neopisivo velika, pa su čak, i najsolidniji i najstručniji trgovci zemaljskim proizvodima stalno dolazili u teška iskušenja, često i do ivice propasti i bankrotstva u koje su mnogi od njih upali.

Ono što najviše zadivljuje u radu trgovaca Jevreja, to je bio rizik. S neshvatljivom smelošću ulazili su u poslove u kojima su uspeh i zarada bili potpuno neizvesni

i gde je sve zavisilo od bezbroj komponenata. Počinjali su sasvim nove i neispitane vrste trgovačkih poslova, investirali i izgrađivali manje ili veće radionice, pa i fabrike za proizvode za čiji se plasman tek trebalo boriti, ulagali su i donosili potpuno novu i nepoznatu robu s kojom je tek trebalo upoznati potrošače, popularisali pojedine vrste robe prodajom na otplatu i kredit koji im često nije bio vraćen.

Za ovakvu tvrdnju ne tražimo podlogu u teoriji, nego smo je upoznali prateći životne puteve pojedinih jevrejskih porodica čiji su domaćini baš zbog rizika u poslovima, kao i gubitaka koji su iz toga proistekli, provodili mnoge gorke časove tražeći izlaz. Velik broj likvidacija i poravnanja do kojih su dolazila jevrejska preduzeća bili su mahom plod u poslovima s rizikom.

Pa i samo takozvano kupovanje žita »na zeleno«, dakle kupovina žita dok ono još nije ni vlatalo, velika ulaganja i avansi koji su davani zemljoradnicima u vreme kad je cena na svetskom tržištu bila još apsolutno nepoznata, nije bilo ništa drugo nego posao s rizikom u kojem se moglo i zaraditi, ali isto tako i izgubiti.

Poznati su slučajevi da su pojedini Jevreji propadali i bankrotirali po nekoliko puta, da su neki posle propasti bežali iz ove sredine, da su neki u očajanju oduzimali sebi život, ali se najčešće događalo da su imućni jevrejski trgovci počinjali sve iznova posle neuspeha u poslovima.

STO GODINA JEVREJSKE AKTIVNOSTI I INICIJATIVE U PRIVREDI ZRENJANINA

Podaci koje ćemo ovde izneti, u stvari su samo prilozi za opsežnu monografiju o životu Jevreja u Banatu od njihovog naseljavanja do dolaska nacista 1941. godine i do likvidacije najvećeg dela jevrejskog stanovništva ovoga kraja.

Bilo je potrebno mnogo godina rada da bi se prikupili podaci koje ovde prikazujemo, ali treba naglasiti činjenicu da će biti potrebno još mnogo više vremena i strpljivog i marljivog rada ukoliko se želi što potpunije osvetliti ono nepregledno more napora i inicijative što su ih preduzimljivi jevrejski ljudi učinili na polju razvoja privrede Banata u ovom stogodišnjem razdoblju koje prikazujemo, a isto tako i od prvih početaka njihovog naseljavanja u ove krajeve.

Na žalost, mnoge činjenice i događaji, uspesi, napori i pokušaji ljudi u ovom pravcu neće moći nikad da se dokuče iz razloga što su dokumenti o tome konačno uništeni za vreme drugog svetskog rata.

Najzad, prilikom samog izbora načina kako da se, s obzirom na prikupljene podatke, prikažu ova zadivljujuća aktivnost i inicijativa u pojedinim granama privrede bilo je predviđeno da se to učini u vidu hronologije događaja. Drugi od načina na koji se računalo da se to učini bio je da se ta hronologija pruži po granama

privrede. Od toga se, međutim, moralo odustati zato što stvari nisu jasne kod pojedinih slučajeva; znalo se za delimične podatke, na primer da je neko lice započelo trgovati, ali se nije znalo u kojoj grani i slično.

Stoga smo u odnosu na trgovinu pošli tako da se po azbučnom redu obuhvate sva dosad poznata lica koja su se u ovom stogodišnjem razdoblju bavila trgovinom u Zrenjaninu i doprinela njenom procvatu. Tako će čitaoci moći da lako pronađu ličnost za koju su eventualno zainteresovani, a dalji istraživači mogu dopunjavati nedostatke i praznine.

Za ostale privredne grane tražen je uvek najpogodniji način s obzirom na podatke i ostale okolnosti koje bi omogućile da se činjenice prikažu što kompletnije i potpunije.

TRGOVINA

Zrenjanin je još od davnina bio poznat kao trgovačko mesto. Jedan dokumenat govori da je u njemu održan vašar već 1331. godine. Međutim, trgovina u njemu dobija veći značaj tek oko 1769. godine, kada je mesto carskom privilegijom podignuto na stepen trgovišta. Srbi članovi Srpsko-grčke trgovačke kompanije stvaraju u gradu poznatu gradsku čaršiju, današnju Ulicu Maršala Tita, čije su prvobitne zgrade mahom izgorele prilikom katastrofalnog požara koji je 1807. godine uništio centar grada.

Već krajem XVIII i početkom XIX veka, umnogom se menjaju nazori tadašnjih srpskih trgovačkih magnata u Zrenjaninu; oni na trgovinu počinju gledati kao na zanimanje niže vrednosti kojim se ne bave ljudi iz viših društvenih krugova, iz redova plemstva i državnih činovnika. Oni svoje sinove daju na školovanje, a trgovačke radnje prelaze jedna za drugom u ruke doseljenih jevrejskih trgovaca koji ovde i pored ograničenja u poslovima i smetnji koje su im činjene preuzimaju najveći deo trgovinske delatnosti i postaju njeni stvarni nosioci. To se naročito zapaža posle 1868. godine kad su Jevreji u pogledu naseljavanja, sticanja imovine i zanimanja izjednačeni s pripadnicima drugih narodnosti.

Poslove trgovine obavljali su znalački i sa izvanrednom snalažljivošću, a u pojedinim granama trgovine bili su upravo nedostižni.

Prema podacima iz *Monografije* torontalske županije, na prelomu dva veka 1900. godine bilo je u gradu 766 trgovačkih radnji, dok Trgovačka komora u Temišvaru iskazuje iste godine 450 trgovačkih radnji. Koncem 1937. godine postojale su ukupno 594 trgovačke radnje od kojih su 140 bile bakalske mešovite i kolonijalne, 26 firmi je trgovalo hranom i poljoprivrednim proizvodima, 122 radnje su bile trgovine jaja, živine, životnih namirnica i piljarske radnje, 7 trgovina poljoprivrednih alata i mašina, 17 trgovina gvoždarske i staklarske robe, 6 trgovina kožom i obućom, 17 trgovina gorivom i građevinskim materijalom, 36 trgovina kratkom i

galanterijskom robom, 6 konfekcijskih radnji, 25 trgovina manufakturne robe, 12 knjižara i papirnica, 19 trgovina mašina, bicikla, optičarske robe i zlatarskih proizvoda, 20 agenturskih i komisionih radnji itd.

Od 370 kvalifikovanih vlasnika i voditelja trgovačkih radnji u Zrenjaninu u to vreme, 107 su bili Jevreji trgovci, 9 industrijalci, 4 ugostitelji, 4 prevoznici itd.

PODACI O TRGOVAČKIM RADNJAMA JEVREJA

ABELS V., trgovina galanterijske i modne robe, otpočela rad 1845. godine, a prestala 1868. usled seobe porodice iz grada.

ADLER, trgovački putnik, pominje se u knjigama grada 1872. godine.

ADLER Jozefina, trgovina mešovitom robom, otvorena 1903, a vodila je Neti Berenji, rođ. Adler.

AJBENŠIĆ Ižo, trgovac mešovitom robom od 1895. do 1902. godine.

AJZENŠTETER Simon i Co., opšte trgovačko preduzeće. O počecima ove čuvene zrenjaninske firme pisali smo u odeljku o doseljavanju Jevreja 1815. godine, kad je ova porodica došla u Zrenjanin, kupila kuću i započela s manufakturnom trgovinom. Oko 1855, sedište firme bilo je u Segedinu, a filijale u Zrenjaninu, Temišvaru, Đulafehervaru, Hodmezevarhelju, Makou i drugim mestima. Istaknuti voditelji ove trgovačke firme u Zrenjaninu bili su Ajzenšteter Ignac od 1888, Rihard i Robert od 1891, Nandor i Robert od 1916. i drugi. Radnja je prestala da radi oko 1930, kad je prešla u druge ruke.

AJZLER, trgovac, ubeležen je u gradske knjige 1866. godine.

AJZLER Žiga, njegova trgovina mešovitom robom otvorena je 1890, prestala da radi 1902. godine.

AJZLER Jakob, trgovac, živeo u Zrenjaninu do 1879, kad je umro u 87. godini života; rođen je u Makou.

AIZLER Lipot, trgovac, rođen u Šarboгарu, živeo je i radio u Zrenjaninu do 1902. godine, kad je umro u 60. godini života.

AJSNER Emanuel, trgovac rođen u Tesanu u Šleziji, radio u Zrenjaninu do 1881, kad je umro u 60. godini života.

AJZNER, trgovac u Zrenjaninu, pominje se 1906. godine.

BELA Rihard, od 1921. godine postao vlasnik drogerije »Kod zmije« koja je osnovana 1892, a nalazila se u današnjoj Titovoj ulici broj 15; po dolasku nacista 1941, Bela je deportovan u Beograd, u kojem je likvidiran.

BAK Rozalija nalazi se u spisku prodavaca starih stvari za 1936. godinu.

BALAŽ Andrija je držao trgovinu manufakturne robe do dolaska Nemaca, a potom je u Beogradu likvidiran početkom 1942. godine.

BALAŽ i SINGER imali su trgovinu kratke i nirnberške robe koja je počela da radi 1911, a prestala 1913. godine. Vlasnici su bili Ferenc Singer i Ižo Balaž.

BARTA, trgovac, pominje se u dokumentima grada od 1899. do 1901. godine.

BAUMGARTNER Jovan, vlasnik trgovine mešovitom robom, pominje se 1936. godine. Deportovan u Beograd 1941. kod Topovskih šupa odakle je nestao.

BAS Isidor, trgovac mešovitom robom; trgovina je počela da radi 1900. godine.

BAS Malvina, rođena Šlezinger, imala je trgovinu mešovitom robom koja je otvorena 1900. godine.

BEK Adolf je držao trgovinu pomodne i kratke robe koju je vodio Hugo Kon; radnja je otvorena 1910. godine.

BEK Gabor i Geza, vlasnici trgovine ručnih izrađevina i uglja koja je počela da radi 1909. godine. Gabor je tridesetih godina imao i trgovačku agenturu i zastupništvo fabrike štofova iz Kule. Ubijen je u Beogradu 1941. godine.

BEK udova Regina, vlasnica manufakturne radnje koja se pominje 1936. godine.

BEM Izrael, rodom iz Serdehelja, preuzeo je 1870. čuvenu radnju L. Pire u glavnoj ulici. Radnju je vodio samo 4 godine, jer je 1874. umro u svojoj 45. godini od iscrpljenosti.

BENDER Salamon, senzal iz Arada, živio i radio u Zrenjaninu do 1905, kad je umro u 72. godini života.

BERGENTAL Albert otvorio je trgovinu 1905; godine 1936, trgovina je prodavala mešovitu robu. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

BERGENTAL Deže, prevoznik; posao je započeo u Zrenjaninu 1919. godine; imao je razgranat posao po celoj zemlji. Deportovan je 1941. godine u Beograd, ali je njegova sudbina do danas ostala nepoznata.

BERGENTAL Lazar, njegova trgovina otpacima i sirovinama započela je da radi 1916. godine. U kasnijim godinama bavio se torbarenjem; 1941. odveden je u Beograd, ali mu je dalja sudbina neizvesna.

BERGENTAL Lajoš, trgovac, odveden je 1941. godine u Beograd u kojem je ubijen.

BERGENTAL Maksa imao je trgovinu hranom koja je počela da radi 1931. godine.

BERGENTAL Mikša Ml., trgovac sirovinama; rad je započeo 1915. godine.

BERGENTAL udova Hermina imala je trgovinu kolonijalne i bakalske robe, a zabeležena je u evidenciji trgovaca u Zrenjaninu 1936. godine.

BERGENTAL, trgovac bez drugih podataka, zabeležen u podacima o trgovcima 1895. godine.

BERGER Jene, trgovac; 1941. godine odveden je u Beograd gde je ubijen.

BERGER Simon, njegova prodavnica alkoholnih pića i špiritusa nalazila se 1862. godine u zgradi Pivare.

BERGER Ilija, trgovački posrednik, rodom iz Rume. Radio je u Zrenjaninu samo nekoliko godina; naime, 1897. umro je od zapaljenja pluća u svojoj 42. godini.

BERENJI Neti, rođena Adler, preuzela je 1905. godine trgovinu Adler Jozefine i vodila je dalje pod svojim imenom.

BERKOVIĆ Bernat, trgovac jajima i živinom, započeo je posao 1921. godine.

BERKOVIĆ Jene, trgovac, poslovao je u Zrenjaninu uoči drugog svetskog rata, ali je njegova docnija sudbina nepoznata.

BERKOVIĆ Margita, pre rata se bavila prodajom sitne robe na pijaci. Ubijena je 1941. godine u Beogradu.

BERKOVIĆ Samuel, bavio se trgovinom u Zrenjaninu do 1866. godine, kad je umro u 61. godini života.

BERKOVIĆ Regina, preprodavac starih stvari, pominje se 1936. godine.

BERKOVIĆ Herman, njegova trgovina jaja i divljači započela je da radi 1927. godine. Ubijen je 1941. u Beogradu.

BETELHAJM Fr. P., još 1843. godine otvorio je knjižaru koja se bavila i izdavačkim poslovima. Knjižara se nalazila u novosazidanoj kući Sam. Fetera, koja je kasnije bila Daunova, a danas robna kuća »Beograd«. Knjižara je poslovala punih 25 godina; a odigrala je važnu ulogu u kulturnom životu grada i sela izdanjima i prodajom knjiga, kalendara i novina. Betelhajm je prestao da se bavi knjižarstvom 1868. godine i preselio se u Arad.

BEH Ignac, trgovac koji je došao iz Vršca, radio je do 1883, kad je u svojoj 29. godini umro od tuberkuloze.

BEHR, trgovac jevrejske narodnosti, pominje se 1901. godine.

BILIC Jovan, trgovac brašnom; radnja je otvorena 1876. godine i poslovala je do 1910. godine u glavnoj ulici.

BIRGER Arpad imao je trgovinu mašina i tehničke robe koju je otvorio 1929. godine. **BIRGER** Kosta, trgovac, imao je radnju mašinskih delova i šivaćih mašina u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat.

BLAU Beñat, trgovac rodom iz Bonjhoda; radio u Zrenjaninu do 1893. godine, kad je umro u 56. godini života od srčane kapi.

BLAU Jakob, trgovac iz Pakša, pominje se u Zrenjaninu do 1898. godine.

BLIVAJŠ Mor, trgovac; imao je poznatu konfekcijsku trgovinu koja je počela da radi 1876, a prestala 1902. godine.

BORAL Bernat Lajoš imao je trgovinu koja se bavila otkupom jaja počev od 1912. godine.

BORAL Martin, vlasnik trgovine građevinskog i ogrevnog materijala »Materijal« i trgovačke agenture; poslovanje započeo 1932. godine. Godine 1941. odveden je u Beograd na Sajmište i ubijen 1942. godine.

BOŠKOVIC Dezider, trgovački putnik pred drugi svetski rat. Godine 1941. odveden je u Beograd, ali je njegova dalja sudbina nepoznata.

BOŠKOVIC Oton, trgovac, registrovao je svoju trgovinu gotovih odela 1936. godine.

BRAJER Mavro, poslovođa prodavnice gotovih odela tvornice odela »Tivar« iz Varaždina; delatnost započeo između dva rata, a ima podataka da je preživeo rat i da živi u Subotici.

BRANDT Alojz, vlasnik trgovine šešira »Banacija«, poslovaio je u Zrenjaninu poslednje decenije pred drugi svetski rat.

BRAUN Adolf, senzal koji se doseli iz Sivca; bavio se trgovačkom delatnošću u gradu oko 10 godina. Umro je 1873. godine od bolesti pluća, kad je imao 35 godina.

BRAUN Armin otvorio je trgovinu žigica i komisiju radnju 1901. godine. Posle njega 1911. godine, trgovinu je preuzela njegova žena Malvina rođena Najman.

BRAUN Leopold, žitarski trgovac; umro je 1896. godine.

BRAUN, supruga Marcela Brauna, 1916. godine otvorila je trgovinu mašina koju je vodila na svoje ime do 1922; te godine je firma prešla na Marcela, a on je 1929. otvorio stečaj. Marcel je ubijen u Beogradu 1941. godine.

BRAUN Moric, otvorio 1880. trgovinu zemaljskim proizvodima koja je prestala da radi 1897. godine.

BUHBINDER Ignac umro je 1897. kao mlad trgovac u 30. godini života.

BUHBINDER Simon, trgovački putnik i trgovac mešovitim robom, poslovaio je u Zrenjaninu oko 20 godina. Bio je rodom iz Novog Sada, a umro je od raka 1887. u 55. godini života.

BUHBINDER, trgovac bez oznake imena, pominje se 1909. godine.

CERVES Bela, vlasnik agenture u deceniji pred drugi svetski rat.

CINER, trgovac koji je došao iz Sente, pominje se 1883. godine.

CINER Anton, vlasnik manufakturne trgovine. Odveden u Beograd 1941, ali mu se izgubio trag.

CINER David i sin, posrednici za prodaju nekretnina i pokretnina od 1908; od 1913. godine, prokurist je bio Lazar Handler.

CVIRN, trgovački putnik, bez drugih podataka, 1900. godine.

ČILAG, trgovac, bez bližih podataka, pominje se u ulici koja danas nosi ime Svetozara Markovića 1902. godine.

DAJČ Alfred, trgovac iz Zrenjanina; pred drugi svetski rat živeo u Beču.

DAJČ Andrija, trgovac hranom i zemaljskim proizvodima pred drugi svetski rat. Ubijen 1941. godine.

DAJČ Bernat, staretinar; ubijen 1941. u Beogradu.

DAJČ Valerija (maloletna), vlasnik trgovine kratkom robom u periodu 1892—1897. godine.

DAJČ Vilmoš, trgovački putnik; ubijen u Beogradu 1941. godine.

DAJČ David, vlasnik trgovine kožom od 1909. godine.

DAJČ Đula, vlasnik komisijone trgovine žitaricama od 1900; ubijen je 1941. godine.

DAJČ Ede, trgovac; umro 1897. u svojoj 18. godini.

DAJČ Eliza, vlasnica trgovine brašnom od 1876. do 1896. godine.

DAJČ Emil, trgovac; nestao 1941. godine.

DAJČ Žigmund, trgovac semenom od 1889. do 1902. godine.

DAJČ H. Ignac držao je komisijoni i špedicijoni biro početkom 1859. zatim prodavnicu semena, vinarске robe, tepiha, sveća, kvasa 1860. godine i lozova u Feterovoj (Dau-novoj) kući.

DAJČ Jakob otvorio je zalagaonicu koju je držao od 1878. do 1891. godine.

DAJČ Jakob, vlasnik radnje nirnberškom robom od 1876. do 1891. Došao iz Bačke Palanke; umro u Zrenjaninu 1894. u 58. godini života.

DAJČ Jakob i drugi, jedna od najpoznatijih žitarskih firmi osnovana 1896. Posle Jakobove smrti 1912. godine, vlasnici su postali njegovi sinovi Josif i Samuilo. Firma se ugasila 1940. godine.

DAJČ Jožef, trgovac žitaricama od 1890. do 1896. godine.

DAJČ Jožef Mlađi, vlasnik trgovine vinom na veliko od 1892. do 1893. Radnja je nastavila da radi 1894. godine.

DAJČ Jožef i drugovi, vlasnici trgovine od 1893. do 1894. godine.

DAJČ Josif, izvoznik hrane pred drugi svetski rat; ubijen 1941. godine.

DAJČ Martin, trgovac mešovitom robom od 1899. godine.

DAJČ Martin, trgovac; prodavao boje, brašno, alkoholna pića, gvoždarsku i užarsku robu i kožu od 1921. godine. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

DAJČ Leopold, vlasnik trgovačke radnje sirćeta i rakije koja je registrovana 1879, a prestala da postoji 1891. godine.

DAJČ Mor i NAJMAN Herman, trgovci od 1890. do 1892. godine.

DAJČ Rudolf, vlasnik kožarske trgovine koja se ugasila 1872. godine.

DAJČ Franc, bez bližih podataka; svakako je iz porodice naseljenika s početka XIX veka. Umro 1856. u 70. godini života.

DAJČ Herman, trgovac koji se doselio iz Segedina. Umro u svojoj 66. godini od bolesti pluća.

DAJČ Samuel imao je trgovinu zemaljskih proizvoda, živine, svinja i slično.

DAJKSNER, trgovac bez drugih podataka, pominje se 1873. godine.

DREŠLER, trgovački putnik; pominje se 1873. godine.

ĐUBOVIC Jožef, trgovački putnik, rodom iz Najštata. U Zrenjaninu bio od 1868. do 1879, kad je umro u svojoj 59. godini.

EKFELD Mor, optičar; počeo da radi 1891, a prestao usled bankrotstva 1913. godine.

EKFELDA Mora sin, vlasnik Bela Bala, trgovina poljoprivrednih mašina koja je registrovana 1907, a ugasila se 1913. godine.

EKFELDA Mora žena Amalija, rođena Bilic, vlasnica trgovine naočara, rukavica i poja-seva; radnja je osnovana 1913. godine.

EKŠTAJN Adolf, trgovac; trgovinu životnim namirnicama i kožom počeo 1865; umro 1904. u svojoj 66. godini.

- EKŠTAJN Vilhelm, vlasnik kožarske trgovine koja se ugasila 1873. godine.
- EKŠTAJN Vilhelm, trgovac žitaricama, brašnom i semenom i vlasnik mlina; počeo 1880. Od 1908. godine, radnju je vodila njegova udova Mina rođena Polak.
- EKŠTAJN Jovan i sin, vlasnici trgovine kožom i krznom, obućarskim i saračkim priborom, koju je osnovao Adolf Ekštajn 1865. godine. Pod tim nazivom radila je od 1920. do 1936; posle toga preuzela je Gizela Ekštajn, Jovanova supruga.
- EKŠTAJN Jožef, vlasnik trgovine kožom radnja je počela 1880, a ugasila se 1891. godine.
- EKŠTAJN Elek Jožef, vlasnik trgovine krečom; radnja je počela da radi 1917. godine.
- EKŠTAJN Mačaš imao prevozniku i komisijonu radnju koja je počela da radi 1895, a prestala 1908. godine.
- EKŠTAJN Samuel, rodom iz Neviklada u Češkoj; otvorio je kožarsku trgovinu u Mencerovoj kući 1859; prodavao kože za mašinske kaiševe, seme i drugo. Umro 1883. u 72. godini života.
- EKŠTAJN Flora i sin Adolf, vlasnici prodavnice koža koja je registrovana 1876, a ugasila se 1892. godine.
- ENGEL Aleksandar, vlasnik trgovine pomodne robe, štofova i ženskih mantila koja je otvorena 1864. godine.
- ENGELA Leopolda supruga Katalin, vlasnica starinarnice koja je otvorena 1897. godine.
- ENGEL Samuilo, vlasnik trgovine robom; radnja je otvorena 1856. godine.
- ENGELSMAN, trgovac bez bližih podataka; spominje se 1903. godine.
- ENGELSMAN Aleksandar, trgovac; odveli ga fašisti 1941. godine, ali mu dalja sudbina nije poznata.
- ENGELSMAN Lajoš, vlasnik trgovine žitaricama koja je poslovala od 1907. do 1908. godine.
- ENGELSMAN Mirko, trgovac; nestao 1941. godine.
- ENGELSMAN Ružica, vlasnica starinarnice pred drugi svetski rat.
- ELCER Moric, senzal; umro 1867. od tuberkuloze u 26. godini života.
- ERDEŠ, zastupnik firme »Rekord«, industrijskog preduzeća iz Osijeka, u periodu od 1924. do 1935. godine.
- EREDI Mano, trgovac; ubili ga fašisti 1941. godine.
- ERNST Ignac, trgovac; pominje se kao građanin Zrenjanina od 1864. do 1868. godine.
- FAJMEL, žitarski trgovac, bez drugih podataka; pominje se u razdoblju od 1895. do 1899. godine.
- FAJN Adolf, vlasnik trgovine brašna i špeceraja od 1859. do 1866. godine; bio veoma sposoban trgovac.
- FAJN Filip, zakupac ugostiteljskih objekata od 1876. godine.
- FEKETE, trgovac iz Pečuja, pominje se 1906. godine.
- FELDMAN Leopold, trgovački putnik uoči drugog svetskog rata; njegova sudbina je od 1941. nepoznata.
- FELZMAN Aron, vlasnik manufakturne trgovine osnovane 1904; ubijen u Beogradu 1941. godine.
- FELZENŠTAJN Roža, vlasnica trgovine muške i ženske odeće; započela posao 1880, prestala 1902. godine.
- FELZENŠTAJN Ferenc, trgovac odećom od 1899. godine; do 1906, radnju je vodila udova Regina Felzenštajn, rođena Rozenštok; radnja se ugasila 1919. godine.
- FENJBES Ižo, vlasnik trgovine hranom koja je osnovana 1919; bavio se izvozom svih zemljoradničkih proizvoda. Nastradao u ratu 1941. godine.

FETER Salamon, trgovac za koga je rečeno da je došao u grad 1819. godine; 1843. podigao je kuću na sprat u kojoj je dosad bila prodavnica NA-MA i koja nije izmenjena. Umro je 1856. od tuberkuloze u 78. godini života.

FINKELŠTAJN, žitarski trgovac, pominje se bez drugih podataka 1865. godine.

FINKELŠTAJN Adolf, žitarski trgovac od 1881. do 1890, kad je prešao na trgovinu špiritom i rakijom. Sa tom delatnošću je prestao 1902. i ponovo počeo trgovati žitaricama.

FINKELŠTAJN Mačaš, trgovački putnik od 1934; nastradao u Beogradu 1941. godine.

FINKELŠTAJN Mor, vlasnik trgovine mešovitim robom od 1909. do 1910. godine.

FIŠER, trgovački putnik, pominje se bez drugih podataka od 1886. godine.

FIŠER Adolf, vlasnik trgovine staklom koja je Intenzivno radila od 1858. do 1871. godine.

FIŠER Bela, trgovački putnik uoči drugog svetskog rata, bez drugih podataka. Pošto je odveden u Beograd izgubio mu se trag.

FIŠER Beni, perjar; ubijen u Beogradu 1941. godine.

FIŠER E. J. (svakako Emanuel, zakupnik kafane), nabavljač mustri »Tapetenbazara« u Beču 1867. godine.

FIŠER Jakob, trgovac u Perlezu; prodavao na veliko pasulj, šljive, lešnike, med 1871. godine.

FIŠER Julio, vlasnik agenture u periodu pred drugi svetski rat. Stradao 1941. godine.

FIŠER Markus, trgovac; umro u Zrenjaninu 1869. godine.

FIŠER Filip i LEVI Ignac, vlasnici trgovine žitaricama od 1863; radnja je ponovo registrovana 1876. godine i otad nije prekidala rad.

FIŠER i LUČ, vlasnici trgovine od 1920. do 1927, kad je ostao vlasnik sam Fišer.

FIŠER Mici, udova, optičar uoči drugog svetskog rata.

FIŠER Nikola, vlasnik trgovine ručnih radova i kratke robe 1919—20. godine.

FIŠER Terez, vlasnica trgovine mešovitim robom uoči drugog svetskog rata. Godine 1941. odvedena u Beograd, ali joj se sudbina ne zna.

FIŠER Filip, imao radnju stakla, porculana i ogledala od 1892. do 1903. godine.

FIŠL, trgovac, pominje se bez drugih podataka 1911. godine.

FIŠL Jakob, prodavac zemaljskih proizvoda od 1916. do 1941. Nastradao u Beogradu 1941. godine.

FIŠL Jakob i drugovi vlasnici trgovačkog i osiguravajućeg društva: Jakob Fišl, Armin Kovač i Zigmund Polak. Društvo se ugasilo 1916. godine.

FLAJŠMAN Josif, vlasnik trgovine kolonijalnom robom od 1903. do 1907. godine.

FLAJŠBERGER braća, vlasnici agenture i komisione radnje osnovane 1921; vodili su je braća Leopold i Jovan. Bavili su se posredovanjem uvoza raznovrsne kolonijalne robe, naročito južnog voća. Prestali da rade 1940. godine.

FLEŠ Zoltan, vlasnik trgovine gotove odeće, osnovane 1919; poslovao do početka drugog svetskog rata.

FODOR dr Oto, proizvođač likera, ruma i esencije za rakiju od 1925. Vanstečajno poravnanje izvršeno je 1931. godine.

FOGL Herman, trgovački putnik u periodu pred drugi svetski rat. Njegova dalja sudbina nije poznata.

FRAJ Gustav, za vreme prvog svetskog rata 1916. godine počeo trgovati zemaljskim proizvodima i stokom, ali je iste godine prestao posle šest meseci rada.

FRAJ Josip, trgovac tehničkom i elektrotehničkom robom; započeo rad 1937. godine.

FRAJDNFELD Vilmoš, vlasnik trgovačkog zastupništva, osnovanog 1918. godine.

FRAJND Samuel i sinovi, trgovci manufakturnom robom. Radnju je osnovao 1821. godine Markus Frajnd; od 1880. do 1920, vlasnici su bili braća Lajoš i Adolf, a otad

Adolfovi sinovi Tibor i Đura. Tibor je nastradao, a Đura preživio i danas boravi u Izraelu.

FRAJND Regina, vlasnica trgovine mešovitim robom u periodu pred drugi svetski rat.
 FRAJND Hajrih, vlasnik trgovine mešovitim robom na malo i veliko. Podaci o radnji potiču iz 1858. godine.

FRAJŠBERGER Jovan, trgovac koji je došao 1866. godine iz Vršca, a umro u Zrenjaninu 1869. od tuberkuloze u 29. godini života.

FRAJŠBERGER Jovan, vlasnik uvozno-izvozne agenturne i komisone radnje u periodu pred drugi svetski rat. Nastradao u Beogradu 1941. godine.

FRAJŠBERGER Zelma, vlasnica trgovine mešovitim robom; radnju je vodio Jakob. Osnovana 1894, prestala 1902. godine.

FRAJŠBERGER L., vlasnik komisone trgovine životnih namirnica od 1865. do 1878. godine.

FRAJŠBERGER Leopold, vlasnik uvozno-izvozne komisone i agenturne radnje od 1921. godine.

FRANK Lajoš, vlasnik prodavnice muške i ženske konfekcije. Radnju je 1887. godine osnovao Geđeon Kovač i vodio je pod svojim imenom kad je preuzeo Frank; u sklopu radnje bila je i krojačnica. Lajošev sin Nikola ubijen je 1941. godine.

FRANK Fani, rođena ABRAHAM, vlasnica trgovine mešovitim robom koju je vodio Lazar Vajs.

FRANKL, žitarski trgovac; došao iz Vršca 1879. godine.

FRENKEL Alfred vodio je zastupništvo cipela iz Medlinga; počeo da radi 1891, prestao 1901. godine.

FRIDENŠTAJN, vlasnik trgovine semena 1862. godine.

FRIDMAN Adolf i POLAK, vlasnici trgovine vina i rakije 1870. godine.

FRIDMAN Alfred, vlasnik trgovine žitarica i zemaljskih proizvoda; radnja je osnovana 1904. godine.

FRIDMAN Zigmund, špediterski zastupnik 1907—09. godine.

FRIDMAN i RADIĆ, proizvođači konjaka, likera i slično. Vlasnici su bili Jakob Fridman i Srbin Milan Radić; preduzeće je osnovano 1903, a prestalo da radi 1904. godine.

FRIDMAN Jene, trgovac uoči drugog svetskog rata; sudbina mu se ne zna.

FRIDMAN Ladislav, vlasnik manufakturne trgovine pred drugi svetski rat.

FRIS i drug, žitarski trgovci; radnju su vodili od 1932. do 1941. godine. Vlasnici su bili Tibor i Alfred Friš.

FUKS Šandor i SPICER Jakob, vlasnici trgovačkog društva osnovanog 1883; od 1884. vodili su ga Fuks i Leopold Kiršner, a od 1885. Kurlender i Fuks.

FUKS Šandor, špediter; poslom se počeo baviti 1887. godine; 1890. uveo prvi telefon u gradu. Rodom iz Subotice, umro je u Zrenjaninu 1899. u 46. godini života.

GALANDAUER David, vlasnik trgovine mešovitim robom; radnja je otvorena 1896. godine.

GALICIANER Emanuel, graver; otvorio je radnju za prodaju nadgrobnih spomenika 1855. godine. Njegovom smrću 1883, radnja je prestala da radi.

GERBER Franja bavio se trgovinom mašinskih delova i bicikala; radnja je postojala u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat.

GERGELJ Samuel otvorio je trgovinu koksa, drveta i uglja 1922. godine.

GERE Henrih imao je radnju mešovite robe koja je počela da radi 1903, a prestala 1909. godine. Ponovno je otvorena 1910, a prestala da radi 1913. Kasniji njeni vlasnici bili su Malvina Gere i udovica Leopoldina Gere koja je ubijena 1941. u Beogradu.

GINŠ Gavra, vlasnik trgovine žitaricama koja je počela da radi 1909. Ova trgovina hrane i agentura postojala je sve do drugog svetskog rata, kad je vlasnik ubijen u Beogradu 1941. godine.

GISER Arpad imao je agenturu i komisionu radnju, registrovanu 1921. godine.

GLIK Emanuel, trgovac ugljem; njegova radnja je postojala u vreme pred drugi svetski rat. Ubijen je u Beogradu 1941. godine.

GLIKSMAN David, trgovac koji je došao iz Velikog Torka; počeo je da trguje žitaricama 1881. godine, a prestao 1891. Umro je 1899. u svojoj 52. godini.

GLISMAN Mavro, vlasnik ugostiteljske radnje od 1913; ubijen je 1941. u Beogradu.

GLISMAN Moric, trgovac žitaricama; radnja mu je počela da radi 1891, a prestala 1897. godine.

GOLDBERGER Bela imala je zastupništvo i komisionu radnju koja je počela da radi 1892, a prestala 1902. godine.

GOLDBERGER Ladislav, vlasnik trgovine kratkom, pomodnom i tkanom robom; radnja je počela da radi 1922. Vlasnik je odveden 1941. u Beograd gde mu se gubi svaki trag.

GOLDŠMIT Lipot imao je radnju gotovih odela koja je počela da radi 1909. godine; od 1936, radnju je vodila Malvina Goldšmit rođena Rozenfeld.

GOLDŠTAJN Anton vodio je komisiono skladište staklene robe Sigmunda Vajsa. Počeo da radi 1852. godine, a prestao 1860. radi preseljenja u Peštu.

GOLDŠTAJN Gizela, vlasnica trgovine mešovitom robom između dva svetska rata. Odvedena 1941. u Beograd gde joj se izgubio trag.

GOLDŠTAJN Ignac, trgovac došao iz Perleza; bavio se trgovinskom delatnošću od 1883. do 1914, kad je umro od raka u svojoj 64. godini.

GOLDŠTAJN Julius, trgovac iz perioda pred drugi svetski rat. Odveden je u Beograd gde mu se izgubio trag.

GOLDŠTAJN Maksa, trgovac u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

GRIN Eugen, trgovac; odveden 1941. i izgubio mu se trag.

GRIN Ižo, žitarski trgovac u godinama uoči drugog svetskog rata.

GRIN Simon, vlasnik trgovine žitaricama koja je radila od 1882. do 1888. godine.

GRIN Simon, osnivač opštetrgovачkog društva; članovi su bili Simon i David Grin, zatim Simon i sin 1891, Henrih 1893, Alfred 1903, kad je društvo prestalo da radi.

GRIN Simon Mlađi, trgovac, imao je trgovinu mešovite robe koja je počela da radi 1892, a prestala 1902. godine.

GRIN Henrih, trgovac iz perioda pred drugi svetski rat. Ubijen 1941. godine u Beogradu.

GRIN Henrih Joahim, trgovac iz Elemira; umro 1899. u 31. godini života.

GRINBAUM Vilhelm Mlađi, vlasnik stovarišta muških i ženskih odela. Radnja pod tim imenom pominje se 1865. godine.

GRINBAUM Vilmoš, trgovina muške i ženske modne robe i domaće radinosti; vlasnici su bili Arnold, Frideš i Paulina Grinbaum. Trgovina je registrovana 1894. godine. Od 1922, vlasnici su udova Margita Urban, Vilmoš i Andrija Urban, koji je 1931. istupio. Margita je nestala 1941. godine.

GRINBAUM Leopold, vlasnik trgovine muške i ženske odeće i modne robe. Najstariji podaci potiču iz 1856. godine.

GRINBERGER Adolf, vlasnik stovarišta drveta i uglja i kupatila na Begeju, osn. 1898; od 1921, žitarska trgovina čiji su vlasnici Adolf Grinberger i Samuljo Klajn.

GRINVALD Jozef pominje se 1868. godine kao prodavac zemaljskih proizvoda.

GRINFELD Armin, trgovac; imao je radnju satova, nakita, šivaćih mašina i bicikala, osnovanu 1924; od 1928 godine, članovi firme su Lajoš i Adolf Engel. Armin je ubijen u Beogradu 1941. godine.

- GRINFELD Leopold, trgovac žitaricama; počeo da radi 1882, prestao 1897. godine.
- GRINFELD Tibor, zlatar i juvelir u deceniji pred drugi svetski rat. Preživio rat i sada živi u SAD.
- GRINCVAJG Henrich, zlatar i draguljar; počeo da radi 1891; od 1910, radnju je vodio Arnold Futaki, a od 1912. Albert Švab; ugasila se 1937. godine.
- GROS Abraham, trgovac; umro 1897. u svojoj 92. godini.
- GROS Adolf, kožarski trgovac pred drugi svetski rat. Nestao u Beogradu 1941. godine.
- GROS Martin, vlasnik kafane »Beograd« između dva svetska rata. Ubijen u Beogradu 1941. godine.
- GROS R. i sin, od 1893. držao manufakturnu radnju koja je kao takva prestala da radi 1896, kad je postala trgovina mešovite robe; 1901. otvoren je stečaj, pa je 1902. prestala da radi.
- GROS Ferenc, umro 1902. u 46. godini života.
- GROF, vlasnik trgovine boja; pominje se 1904. godine.
- GRUBER Ede, vlasnik trgovine mešovitim robom koja je počela da radi 1897, a prestala 1902. godine.
- GUKENHOFER, trgovac, pominje se u Zrenjaninu 1907. godine.
- GULDNER Josif, vlasnik trgovine mešovitim robom između dva rata. Nestao 1941. godine.
- GUTMAN David, manufakturni trgovac; počeo da radi 1885, a prestao 1902. godine.
- GUTMAN Eduard, trgovac životnim namirnicama od 1876. do 1897. godine.
- GUTMANA Jakova udovica i sinovi, vlasnici veletrgovine kolonijalnom i kratkom robom; imali su i veleprodaju cementa; firma je osnovana 1892. Mor Gutman je umro 1920, Bela 1934, Daniel 1940, Imre je ubijen 1941, a Jovan je preživio i sada živi u Zrenjaninu.
- GUTMAN i BEK, trgovci žitaricama; vlasnici radnje bili su Mor Gutman i Simon Bek; radnja je prestala da radi 1902. godine.
- GUTMAN, trgovac vinom, pominje se od 1870. do 1881. godine.
- HAJDUŠKA Zoltan, trgovac; umro 1908. godine.
- HAJDUŠKA Jene, trgovac mešovitim robom od 1889, a od 1904. prodavao i ogrevno drvo.
- HAJDUŠKA Steva, trgovac, rodom iz Stare Moravice u Bačkoj; umro 1886. u 82. godini života.
- HAJFELD Žigmond, žitarski trgovac od 1892. do 1902. godine.
- HAJFELD Žigmond, žitarski trgovac od 1916. godine.
- HAJFELD Fridrih, vlasnik trgovina hranom od 1924. do 1941. godine. Ubijen kod Jabuke 1941. godine.
- HAKER Ignac, trgovački putnik, rodom iz Ujvara. Umro 1879. od tifusa u svojoj 23. godini.
- HANDELSMAN Žigmond, trgovac mešovitim robom od 1910; ubijen 1941. godine.
- HANDLER Lazar, trgovac perjem pred drugi svetski rat. Odveden 1941. godine, pa mu se izgubio trag.
- HANDLOZER Karlo, trgovac mešovitim robom pred drugi svetski rat.
- HAS i Co., vlasnici komisijonog izvoznog-uvoznog preduzeća osnovanog 1925. Iza ostavine Imre Hasa, vlasnici su postali Marija Sekelj i Erne Sekelj.
- HAS Nikola, trgovac mešovitim robom u periodu pred drugi svetski rat.
- HAUZER Armin imao je zastupništvo za prodaju satova i nakita, osnovano 1907. godine
- HELER Janka, vlasnica trgovine mešovitim robom od 1895. Udavila se prilikom transporta Jevreja 1941. godine.
- HELER Jožef, trgovac; rodom iz Beodre, umro u Zrenjaninu 1907. u 51. godini života.
- HELER Mor, trgovac koji je prodavao sapun, jaja i živinu, a od 1931. i lekovito bilje. Umro 1932; naslednici su bili Alfred Tausig i Helerova udovica.

HERMAN Artur, vlasnik trgovine mašinskih delova i pogonskog materijala. Nestao 1941. godine.

HERNFELD Rudolf, vlasnik trgovine kratke, galanterijske i manufakturne robe od 1933. Nestao u Beogradu 1941. godine.

HERC Volf, trgovački putnik iz Ceglada; umro 1866. u Zrenjaninu od kolere u 22. godini života.

HERCOG Vilim, žitarski trgovac uoči drugog svetskog rata.

HERCOG i drug, vlasnici trgovine uglja i drva pred drugi svetski rat.

HERCOG Đula i drugovi, vlasnici trgovine koja je prodavala jaja i živinu; osnovana je 1906, kad su je vodili Đula Hercog, Bernat i Lajoš Boral. Prestala 1911, a ponovo radila od 1917, kad su je vodili Hercog i Gergelj Samuel, ali je Samuel istupio iste godine. Od 1918, trgovina drveta, uglja, ulja i benzina; prestala 1937. godine. Julije Hercog je ubijen u Beogradu 1941. godine.

HERCOG Šamu, žitarski trgovac pred drugi svetski rat.

HERCFELD Aleksandar, vlasnik optičarske radnje; ubijen u Beogradu 1941. godine.

HERCFELD Vilmoš, vlasnik trgovine cipela, osnovane 1919. godine.

HEHT Markus, trgovac iz Cantavira; u Zrenjanin došao 1903, a umro 1913. od bolesti pluća u 54. godini života.

HILER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se u Zrenjaninu 1865. godine.

HILER, ŠTAJNICER i drugovi, zastupnici pivare iz Kabanje; počeli da rade 1908. godine. Članovi društva bili su Geza Štajnicer, Laslo Hiler, dr Šamu Mangold, dr Đeze Polak i firma Frajnd Šamu i sinovi.

HIRTENŠTAJN Evgenija, vlasnica trgovine ručnih radova. Otrovala se 1941. da ne bi pala živa u ruke nacistima.

HIRTENŠTAJN i RAJNER (Hirtenštajn Markus i Rajner Jožef), vlasnici trgovačke firme za komisijone poslove. Preduzeće je osnovano 1889, a od 1891. bio je vlasnik Markus Hirtenštajn; ugasilo se 1921. godine.

HIRTENŠTAJN Markus i sin Andor vodili su komisijone poslove od 1921. godine.

HIRTENŠTAJN Simon, trgovac iz Đera; umro u Zrenjaninu 1912. u svojoj 49. godini.

HIRŠ Lajoš, trgovac; počeo da radi 1891, a prestao 1902. godine.

HOLENDER, senzal, bez bližih podataka, pominje se 1867. godine.

HOLENDER Simon, žitarski trgovac od 1898. godine.

HOLINGER Katica, vinarski trgovac od 1925. godine.

HOLŠTAJN Zeno, trgovac uoči drugog svetskog rata; nestao 1941. godine.

HOROVIC Geza, komisionar iz Čiba; umro mlad u 18. godini života.

HOFMAN Geza, trgovac iz Zrenjanina; uoči drugog svetskog rata živeo u Zagrebu.

HUBERT Reže, trgovački putnik; nestao 1941. godine.

JAKOB Isidor, trgovac; držao u Feterovoj kući trgovinu životnih namirnica 1865; naročito se bavio uvozom bosanskih šljiva, oraħa i slično.

JAKOB Julius, vlasnik trgovine zemaljskih proizvoda koja je registrovana 1876, a ugasila se 1891. godine.

KADELBURGER David, trgovac; umro 1864. u 48. godini života.

KADELBURGER Laura (vidi bankarstvo).

KADELBURGER Leopold, trgovac; nestao 1941. godine.

KADELBURGER Ede i MIŠLJANOV Nikola, Srbin, vlasnici trgovine kolonijalnom robom od 1921. godine.

KADELBURGER Šandor, vlasnik trgovine mešovitom robom koja je počela da radi 1914 godine.

- KADELBURGER Filip, trgovac između 1874. i 1896. godine. Došao je iz Kumana; umro u Zrenjaninu 1896. u svojoj 55. godini.
- KALAI Andor, trgovac; preživeo 1941. godinu i rat, pa sada živi u Južnoj Americi.
- KALAI Eugen, vlasnik trgovine žitaricama, osnovane 1919. godine; 1941. izgubio mu se trag. Od 1927. kompanjon mu je bio Ladislav Kelčel, a od 1932. doktor Lazar Handler.
- KALAI Terezija, vlasnica trgovine mešovitom robom 1936. godine.
- KANIZA, birtaš, 1873. godine.
- KANIZA, posrednik 1910. godine.
- KANIZA, senzal; pominje se 1884. godine.
- KANIZA, trgovac u kvartu Budžak 1879. godine.
- KANIZA Adolf, trgovački komisionar; umro 1881. u 29. godini života.
- KANIZA Leopold, žitarski trgovac od 1881. do 1890. godine.
- KANIZA Josif, trgovac mešovitom robom; počeo 1920. godine.
- KANIZA Filip, nakupac-grošičar od 1892. godine.
- KANIC Bela, vlasnik trgovačke agenture u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat. Ubijen u Beogradu 1941. godine.
- KARDOŠ Andor, bavio se trgovinom stoke od 1923. godine sa Zenom Holštajnom.
- KARDOŠ Imre, žitarski trgovac od 1920. do 1921. godine.
- KARDOŠ Matija, vlasnik staretlnarnice pred drugi svetski rat. Odveli ga Nemci, pa mu se gubi trag.
- KASOVIC Mavro, vlasnik manufakturne trgovine pred drugi svetski rat; umro ne dočekavši strahote rata.
- KASOVIC Oskar, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.
- KASOVIC Salamon, trgovac koji se doselio iz Kucure u Bačkoj; umro 1907. u svojoj 74. godini.
- KAUFMAN i drugovi, vlasnici agenture za koks i uglj pred rat 1941. godine.
- KEVEŠI Emil, vlasnik trgovine mešovitom robom 1936. godine.
- KELER Ferenc, žitarski trgovac od 1919. godine.
- KEMENEŠ Oskar, vlasnik trgovačke agenture između dva svetska rata.
- KEMENJ Arpad, trgovac; trgovinom drveta, uglja i kreča počeo se baviti 1922. godine. Ubijen u Beogradu 1941. godine.
- KENIG David, torbar; nestao 1941. godine
- KEPIH Aleksandar, trgovac mešovitom robom od 1896. godine.
- KERPNER Lajoš, trgovac; trgovanje žitaricama i životnim namirnicama započeo 1916. godine.
- KIRŠNER Roza, trgovac živinom; umrla 1899. u svojoj 68. godini.
- KIHORFER, trgovac; pominje se u gradu 1881. godine.
- KLAJN Adolf, trgovac; nestao 1941. godine.
- KLAJN Arnold, vlasnik trgovačke agenture; ubijen u Beogradu 1941. godine.
- KLAJN Bernat, trgovac životnim namirnicama od 1882. godine.
- KLAJN Eugen, predstavnik filijale robne kuće iz Novog Sada između dva svetska rata.
- KLAJN Isidor imao je trgovačko zastupništvo; posao je 1911. godine nastavila njegova udova Gizela, a 1925. je prestala.
- KLAJN Leopold, trgovački komisionar; umro od tifusa 1855. u 35. godini života.
- KLAJN Leopold mlađi, tandler od 1870. do 1891. godine.
- KLAJNA Lipota udova Julijana, rođena Lager, vlasnica trgovine mešovitom i modnom robom od 1908. godine.
- KLAJN Marija, trgovac brašnom od 1876. do 1917. godine.

KLAJN Marko, trgovac 1881; umro 1893. u svojoj 67. godini.

KLAJN Marko, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KLAJN Mor, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KLAJNA Mora udovica Nina, rođena Hajduška, vlasnica trgovine brašnom.

KLAJN Natan, trgovac; nestao 1941. godine.

KLAJN R., vlasnik starinarnice 1864. godine.

KLAJN Samuel, trgovac mešovitim robom; 1895. započeo da prodaje lekovito bilje sa Samuelom Pisele, ali je već iste godine prestao i 1901. nastavio rad kao trgovac mešovitim robom.

KLAJN Filip, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KLAJN Herman, trgovac pozamanterijom od 1868. do 1908; došao je iz Nadlaka. Umro 1908. od raka jetre u 58. godini života.

KOVAČ Andor, trgovac ugljem i drvetom; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KOVAC Ignac, trgovac rodom iz Segedina; umro 1909. u svojoj 56. godini.

KOVAC Franja, vlasnik radnje lekovitog bilja koja je počela 1936. godine pod nazivom »Jugherba«.

KOLF Isidor, trgovac perjem; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KON, trgovac hranom; pominje se za period od 1864. do 1867. godine.

KON, trgovac; umro 1869. u svojoj 23. godini.

KON, kožarski trgovac pominje se 1879. godine.

KON Adolf, trgovac iz Zrenjanina; uoči drugog svetskog rata živio u Subotici; sudbina mu je nepoznata.

KON Albert, žitarski trgovac; ubijen 1941. u Beogradu.

KON Albert, trgovac zemaljskim proizvodima od 1877. do 1881. godine.

KON Aleksandar, trgovac 1897. godine.

KON Aleksandar, trgovac; ubijen 1941. u Beogradu.

KON Andrija, trgovac; ubijen 1941. u Beogradu.

KON Aron, trgovac životnim namirnicama, alkoholnim pićima i vinom košer.

KON Arpad, trgovac iz Male Margitice; umro u Zrenjaninu 1907. u svojoj 30. godini od tuberkuloze.

KON Ignjat, trgovac u Zrenjaninu od 1849. do 1861, kad se preselio u Beč.

KON Ignjat imao je trgovinu posuda i porculana koja je počela da radi 1887, a prestala 1902. godine.

KON Ignjat imao je trgovinu žitarica i veletrgovinu alkoholnih pića; počeo 1920. godine. Odveden 1941, pa mu se izgubio svaki trag.

KON Isidor, trgovac mešovitim robom od 1889. do 1891. godine.

KON L. Josif, trgovac; od 1862. trgovao kožom i životnim namirnicama (bosanske šljive, srbijanski i slavonski orasi, med, pasulj), suva slanina, vinsko sirće, so, američka svinjska mast i dr.). Posle njegove smrti 1881. godine nasledili su ga Adolf Vajs i Adolf Markus, koji su poslovali do 1884, kad je trgovinu kožom nastavio Lajoš Kon do 1892. godine.

KON Johana, trgovačku radnju mešovite robe preselila je iz Torde u Zrenjanin 1891, a prestala da posluje 1897. godine.

KON Ludvig, trgovac hranom; umro 1865. od tifusa u 26. godini života.

KON Lajoš, trgovac iz Taraša; umro u Zrenjaninu 1898. u 45. godini života.

KON Marko, prodavac rakije od 1882. do 1897. godine.

KON Marko, trgovac mešovitim robom od 1887. do 1902. godine.

KON Marko, vlasnik zalagaonice od 1897. godjne; 1912. primio kao kompanjone Josifa i Đorđa Venera.

KON Mavro, trgovac; ubijen 1941. u Beogradu.

KON Mor, trgovac mašinama; počeo da radi 1912. godine.

KON Simon, trgovac sirovinama od 1876. do 1897. godine.

KON Tobijaš, vlasnik trgovačke radnje mešovitom robom koja je počela 1890, a bankrotirala 1912. godine.

KON Flora, suvlasnik bioskopa u ortakluku sa Milovanovim, Srbinom. Ubijena u Beogradu 1941. godine.

KON Franja, trgovac; ubili ga Nemci 1941. godine.

KON Ferenc, trgovac koji se doselio iz Đule; umro u Zrenjaninu 1913. u svojoj 56. godini.

KON Hermina, rođena Miler, vlasnica trgovine nirnberškom i kratkom robom od 1894. do 1902. godine.

KONA Huga udovica Vilma, rođena BEK, vlasnica trgovine kratkom i manufakturnom robom od 1924; pala pod stečaj 1925. godine.

KRAKSBERGER Bela, bez bližih podataka, nestao 1941. godine.

KRAUS, senzal; pominje se 1887. godine.

KRAUS Ignac, trgovac iz Pakša; umro u Zrenjaninu 1909. u svojoj 67. godini.

KRAUS Isak, trgovac vinom i rakijom; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KRAUS Jakob, torbar; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KRAUS Julije mladi, vlasnik trgovine drveta, uglja, cementa, kreča i građevinskog materijala; firma je registrovana 1921. Bavio se i izvozom drveta u inostranstvo. Posle 36 meseci koje je proveo u koncentracionom logoru u Mauthausenu vratio se živ.

KRAUS Leopold, zastupnik žitarske firme, »Fišer Levi i Vinter« od 1868. do 1873; u Zrenjanin je došao iz Bačke Topole. Umro 1896. u svojoj 63. godini.

KRAUS Roža, rođena Volf, trgovala nirnberškom robom od 1895. do 1902. godine.

KRAUS Filip, trgovac semenom; u Zrenjanin se doselio iz Bačke Topole. Radio je do 1899, kad je umro od zapaljenja pluća u 35. godini života.

KRISHABER Emilija, vlasnica trgovine šivaćih mašina od 1870. godine.

KRISHABER Karlo, trgovao je kratkom robom od 1861; pao pod stečaj 1864. godine.

KRISHABER Leopold, trgovac; umro 1866. u 63. godini života.

KRISHABER Regina, kći čuvenog trgovca Salamona Fetera; 1858. imala je trgovinu ženske odeće, a 1860. cvečarsku radnju; bila je i vlasnica kupatila na Begeju. Prestala da posluje 1864. godine.

KRISHABER Simon, trgovac građevinskim materijalom od 1888. do 1902. godine.

KURLENDER Antal, brodski prevoznik iz Pešte; doselio se u Zrenjanin 1884; od 1917. imao i drvarsku radnju.

KURLENDER Imre, vlasnik komisijone radnje od 1887. do 1917, kada je umro. Na njegovo ime vođena je drvara i posle prvog svetskog rata. Preživeli Anton Mlađi živi sada u Engleskoj.

LANG Bela, trgovački putnik; odveli ga nacisti 1941. u Beograd gde mu se izgubio trag.

LASLO Martin, trgovac mešovitom robom od 1917. godine. Posle njegove smrti, trgovinu je nastavila njegova udova Berta koja je 1941. odvedena u Beograd gde joj se gubi trag.

LEV Ber i Ernst, trgovci semenom 1865. godine.

LEVI Ignac, žitarski trgovac od 1888. do 1906. godine.

LEVIN udova Aleksandra, vlasnica špediterske radnje; 1936. imala je zastupništvo međunarodne firme BRUSE.

LEDERER, trgovački putnik od 1865. do 1868. godine.

LENGENFELDER Jovan, vlasnik trgovine mešovitim robom 1936. godine.

LINDEMAJER Lujza, trgovac od 1907. godine.

LIHTENTAL, trgovac iz Melenaca; pominje se 1868. godine.

LIHTENTAL Berhardt, trgovac iz Aradca; umro 1869. od plućne bolesti u 60. godini života.

LIHTENTAL Jovan, trgovac; umro 1865. u 68. godini života.

LUSTIG Martin, trgovac hranom; rodom iz Makoa, umro 1872. u Zrenjaninu u 40. godini života.

MAJ Albert, trgovac vinskih sirćetom 1869. godine.

MAJER Jovan, manufakturni trgovac 1936. godine.

MAJER Jovan, trgovac vinom i rakijom od 1921. godine.

MAJER Hajnrih; vlasnik trgovine žitarica, brašna, soli i mahunastih plodova; radnja je registrovana 1889. godine.

MAJERHOF Avram, optičar; ubijen 1941. u Beogradu.

MAJERHOF Aranka, optičar pred drugi svetski rat.

MAJERHOF Flora, optičar; umrla pred drugi svetski rat.

MAJNL Julio, filijalu ove veletrgovine između dva svetska rata vodio je Dragutin Hrupelj.

MAKS Aleksandar, trgovac; nestao u Beogradu 1941. godine.

MAKS Bertold, trgovac krečom i ugljem od 1870. do 1871. godine.

MAKSAND Leopold, trgovac mešovitom robom 1936. godine.

MANGOLD Ignac, trgovac životnim namirnicama 1864. godine.

MANGOLD Leopold, vlasnik knjižare koja je počela da radi još u vreme oko mađarske bune 1848. Posle njegove smrti 1877, radnju je vodila Janka Mangold, rođena Slezinger, a zatim Armand Rubin od 1914; firma je pala pod stečaj 1934. Rubin je ubijen u Beogradu 1941. godine.

MANGOLD Markus, trgovac; umro 1865. od tifusa u svojoj 54. godini.

MANGOLD Herman, trgovac građevinskim drvetom od 1889. do 1902. godine. U Zrenjanin se doselio iz Kleka gde je umro 1903. u 62. godini života.

MACAŠ Josif, vlasnik manufakturne radnje od 1930. godine. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

MENDEL Eugen, trgovac; preživeo logor Aušvic, vratio se kući, zatim ubio ženu i izvršio samoubistvo.

MENDEL Ljudevit, vlasnik manufakturne trgovine pred rat 1941. godine.

MENCER i HAKER, žitarski trgovci koji su imali trgovinu 1906. godine. Vlasnici su bili Albert Mencer i Ignac Haker.

MENCER Karlo, vlasnik stovarišta brašna segedinskog parnog mlina 1896. godine.

MENCER H., trgovina nimerberške i kratke robe od 1914. do 1915; vlasnik dr Isidor Mencer.

MESINGER Jakob, vlasnik trgovine životnih namirnica i brašna 1869—1870. godine.

MESINGER Tereza, vlasnica trgovine brašnom od 1877. do 1889. godine.

MESINGER Henrich, vlasnik stovarišta muške odeće 1871. godine.

MILER Malvinia, vlasnica trgovine od 1892. do 1894. koju je vodio Ignac Miller.

MILER Ignac, trgovački putnik iz Vel. Sv. Mikluš; umro u Zrenjaninu 1873. u 55. godini života.

MILER Mor, vlasnik drvare iz Sečnja koju je preneo u Zrenjanin 1891; prestala da radi 1897. godine.

MODOŠI Zoltan, vlasnik agenture pred drugi svetski rat.

MOLNAR Mor, trgovac, ubijen 1941. godine u Beogradu.

NAJBERGER Josif, žitarski trgovac od 1931. do 1941, kad je odveden u Beograd i ubijen.

NAJGREŠL Matija, vlasnik trgovine žitarica i semenske robe od 1867. do 1896. godine.

NADINGER G. vodio je filijalno zastupništvo šivaćih mašina »Singer« počev od 1884. godine.

NAJER Aleksandar, vlasnik trgovine odela koja je registrovana 1909. Radnja je pala pod stečaj 1914, ali je posle rata ponovo otvorena 1920. godine.

NAJZER Imre, trgovac; pred drugi svetski rat živeo u Zagrebu.

NAJZER Koloman, žitarski trgovac od 1931; ubijen u Beogradu 1941. godine.

NAJMAN Adolf, trgovački putnik; umro 1855. u svojoj 18. godini.

NAJMANA Mora supruga Regina, rođena Kon, trgovac otpacima od 1897. godine.

NAJMAN Herman, vlasnik trgovine kratke i nirnberške robe; radnja je registrovana 1892, a prestala da radi 1902. godine.

NAJMAN Samuel, trgovac; umro 1894. u 31. godini života.

NAJFELD Roza, rođena Špic, vlasnica radnje mešovitom robom i za iznajmljivanje vreća; počela da radi 1910. godine.

NAK Julius, vlasnik trgovine lakova za kožu i podove od 1897. godine.

NEGLER Filip, vlasnik drvare iz Budimpešte; drvaru je od 1897. vodio Filip Kremer, a prestala je da radi 1902. godine.

OPENHAJMER R., vlasnik trgovine alkoholnih pića i košer vina; podaci o radnji potiču iz 1870. godine.

ORNŠTAJN, trgovac; pominje se u dokumentima iz 1899. godine.

PERGER Rudolf, vlasnik trgovine nirnberške robe od 1903. godine.

PERLER, trgovac; pominje se 1901. godine.

PERERA August, trgovac; umro u Zrenjaninu 1909. u svojoj 45. godini.

PERLES Armin, trgovac iz Bekeščabe; pominje se 1895. godine.

PILIŠ, trgovac; zabeležen je 1878. godine

PILIŠ, trgovac iz Ečke; pominje se 1881. godine.

PILIŠ Armin, trgovac između dva svetska rata; ubijen u Beogradu 1941. godine.

PILIŠ Zigmund, vlasnik trgovine šešira od 1876. 1891. godine.

PILIŠ Zigmund, trgovac iz Ečke; umro 1905. u svojoj 67. godini.

PILIŠ Josif, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

PILIŠ Ede, trgovac; odeven je 1941, ali mu je dalja sudbina nepoznata.

PILIŠ Mavro i sin, vlasnici trgovine mašinskih delova i šivaćih mašina od 1925. godine. Posle deportacije 1941. godine gubi im se trag.

PLES Albert, trgovac; umro 1909. u svojoj 57. godini.

PLES Karl, senzal; rođen u Najštadt, umro u Zrenjaninu 1883. od raka u 63. godini života.

PODVINEC, staklar; pominje se u Zrenjaninu 1872. godine.

PODVINEC Isidor, vlasnik prodavnice šivaćih mašina 1897. godine.

POLAK, trgovac, pominje se 1870. godine; bavio se trgovinom žita do 1879. godine.

POLAK Zoltan, žitarski trgovac; posle deportacije u Beograd 1941. izgubio mu se trag.

POLAK Jakob, vlasnik trgovine nameštaja od 1908. godine.

POLAK Maño, pominje se kao nakupac 1908. godine.

POLAK Oskar, vlasnik prve velike bečkerečke zalagaonice od 1882. godine.

POLAK Sigmund, žitarski trgovac od 1931. godine.

POLICER Gašpar, trgovac u Zrenjaninu, rodom iz Temišvara; umro 1900. u 68. godini života.

POLICER Samuel, kožarski trgovac iz Baje; umro 1859. od tifusa u svojoj 22. godini.

POLAČEK Julius, trgovac mešovitom robom od 1925; vlasnici radnje od 1939. godine bili su Josif Piliš i udovica Regina Balaš. Ubijen je u Beogradu 1941. godine.

POPER Mano imao je trgovinu pamuka od 1906. godine.

POLAČEK Moric, trgovac, rodnom iz Sasvaroša; umro 1887. u 34. godini života.

PFAN Karlo, vlasnik trgovine ramova 1864. godine.

RAJNER Jovan, vlasnik žitarske agenture; počeo 1870. godine. Rodom iz Segedina, umro u Zrenjaninu 1883. u 49. godini života.

RAJNER Herman, trgovac od 1878; umro 1881. godine.

RAJNIC Bela, vlasnik trgovačke agenture od 1920. do 1941. godine, kada je ubijen u Beogradu.

RAJS Aleksandar, optičar, časovničar, zlatar i trgovac tehničkom robom. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

RAJS Viktor, trgovac zemaljskim proizvodima od 1891. do 1897. godine.

RAJS Mihailo, vlasnik komisijone radnje zemaljskih proizvoda; počeo da radi 1891. godine. Umro 1908. od tumora na mozgu u svojoj 54. godini.

RAJS Moric, trgovac; nestao posle deportacije u Beograd 1941. godine.

RAJS Hugo, vlasnik knjižare od 1927; ubijen u Beogradu 1941. godine.

RAJH Viktor, žitarski trgovac od 1902. do 1903. godine.

RAJČER Ignac, trgovac komisionar; umro 1868. godine.

RAJHENTAL Filip, trgovac; umro u Zrenjaninu 1910. godine.

RAUBINGER Jovan, vlasnik trgovačke agenture 1936. godine.

REH Adolf, trgovački zastupnik, rodnom iz Kule; umro 1900. u svojoj 67. godini.

REH Markus, posedovao je radnju sečene robe, ogledala i slika 1906. godine.

RESLER Jakob, trgovac, rodnom iz Češke; umro u svojoj 91. godini.

REZENBERG Emanuel, kožarski trgovac u periodu pred drugi svetski rat. Odveden u Beograd gde je ubijen 1941. godine.

ROZEVASER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se 1854. godine.

ROZENBERG Ferenc, imao je trgovinu brašnom koja je registrovana 1876, a ugasila se 1897. godine.

ROZENTAL David, senzal; umro u Zrenjaninu 1871. u 40. godini života.

ROZENTAL Edmund, vlasnik drvare od 1897. do 1898. godine.

ROZENFELD Leopold, trgovac staklom i vlasnik kupatila na Begeju; počeo trgovinu 1854, a kupatilo sa plivačkom školom otvorio 1855. Umro 1881. u 54. godini života. Posle njegove smrti, poslovanje je preuzeo kao ortak Jakob Štraser.

ROZENFELD Moric, trgovac gorivim i građevinskim materijalom od 1865. do 1873. Umro 1873. od zapaljenja pluća u 42. godini života.

ROZENFELD Mor, vlasnik poznate trgovine starim gvoždem između dva rata. Odveden i ubijen u Beogradu 1941. godine.

ROZENŠTOK Artur, vlasnik radnje nirnberškom i kratkom robom od 1894. do 1897. godine, kad se radnja ugasila.

ROZNER Antal, trgovac koji je došao iz Arada; poslovanje započeo oko 1881. Umro, 1907. u 57. godini života.

ROT, trgovac, bez bližih podataka, pominje se 1899. godine.

ROT Debora, rođena Bruder, trgovac, bez bližih podataka, pominje se u Zrenjaninu od 1891. godine.

ROT Zigmund, trgovac koji je došao iz Novog Bečeja; umro 1896. u 44. godini života.

ROT i KRAMOLIN, vlasnici čuvene špecerajske i farbarske radnje iz sredine XIX veka; radnja se zvala »Kod dva matroza«. Bavila se i prodajom farmaceutskih proizvoda i semenske robe.

ROT Marko, torbar, bez drugih podataka, koji je radio na ovom području uoči drugog svetskog rata. Izgubio mu se svaki trag 1941. godine.

ROT Šalamon, trgovac; odveden 1941. u Beograd, ali nema podataka o njegovoj sudbini.

ROTENBERG Bernard, vlasnik tašnerske radnje pred drugi svetski rat. Odveden i ubijen u Beogradu 1941. godine.

ROTER Oto, posrednik za kupovinu hrane i zemaljskih proizvoda od 1931. do 1941. godine, kad je odveden u Beograd i ubijen.

ROTMILER Armin, vlasnik trgovine odećom od 1888. do 1891. godine.

ROTMILER Majer, vlasnik trgovine gotovih odela tokom cele druge polovine XIX veka; radnja se nalazila u Feterovoj, kasnije Daunovoj kući. Bio pod stečajem 1864; radnja je 1881. vodila Rozalija Rotmiler, rođena Glac, a 1890. godine Teodor Rotmiler; ugasila se 1896. godine.

ROŠ Šalamon, kožarski trgovac; u deceniji pred drugi svetski rat.

SAL Emanuel, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1893. do 1903. godine.

SALCBERGER Marci, senzal, rodom iz Pape; umro 1903. u 75. godini života.

SANDER Josip, vlasnik agenture mašina; radnja se u deceniji pred drugi svetski rat nalazila na današnjoj Obali Sonje Marinković.

SEKELJ BRAČA, vlasnici trgovine hranom i zemaljskim proizvodima koja je osnovana 1923; važila je kao odlična izvoznicka firma. Vlasnici su bili Ignac i Emil Sekelj; oba su deportovali fašisti u Beograd u kojem su ubijeni krajem 1941. godine.

SEKELJ Lazar, žitarski trgovac od 1931. do 1941. godine. Po dolasku nacista uhvaćen i odveden u Beograd gde je ubijen.

SEKELJ-SLEZINGER Mor, otac poznatih žitarskih trgovaca, i sam se bavio trgovinom. Rođen 1848, ubijen u Beogradu 1941. u 93. godini života.

SEKULES i HAJM, vlasnici trgovačke radnje kratke i nirnberške robe; započela 1864. i radila preko 10 godina.

SEKULES Jožef, trgovac; u Zrenjanin došao iz Feldvara; umro 1893. u 57. godini života.

SEKULES Samuel, senzal; došao iz peštanske županije. Umro 1887. u 85. godini života.

SINGER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se od 1903. do 1912. godine.

SINGER Janoš, komisioni zastupnik od 1894. do 1902. godine.

SINGER Janoš i drug (Grosman Žigmund), vlasnici trgovačke radnje od 1897. do 1898. godine.

SINGER Rudolf, trgovac vinom i rakijom od 1923. do 1935. godine.

SONENFELD Vilmoš, vlasnik mešovite trgovine od 1899. do 1902. godine

SONENFELD i BERGENTAL (Sonenfeld Vilmoš i Bergental Mikša), vlasnici mešovite trgovine koja je radila od 1894. do 1899. godine.

SONENFELD Josif, vlasnik trgovine žita i mlinskih proizvoda od 1931; ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠAJBER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se 1893. godine.

ŠAJNBERGER Karolj, kožarski trgovac od 1886. do 1891. godine.

ŠAJNBERGER Roza, rođena Rajner, starinar od 1897. godine.

ŠAJNBERGER Herman, trgovac; umro 1870. u svojoj 36. godini.

ŠAJOVIC Samuel, vlasnik trgovine muških odela od 1879. godine.

SALGO dr Eugen, vlasnik prodavnice lekovitog bilja; semena i začina od 1928. godine. Odveli ga nacisti 1941. godine u Beograd gde je ubijen.

ŠAFER Lujza, rođena Horovic, trgovala je drvetom od 1879. do 1881. godine.

ŠVARCER Adam, vlasnik agenture i informacionog biroa u godinama pred drugi svetski rat.

SVARC Adolf, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1891; pao pod stečaj 1903. godine.

SVARC Aleksandar, trgovac uoči drugog svetskog rata; ubijen 1941. godine.

SVARC David, trgovac; umro 1878. u 66. godini života.

SVARC Herman, trgovac poreklom iz Perleza, umro u Zrenjaninu 1906. godine u 54. godini života.

SVARC, trgovac hranom; pominje se u Zrenjaninu 1867. godine.

SEKTMAN Adolf, trgovac u godinama pred drugi svetski rat. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠEN Jožef Bernat, trgovac vinom i rakijom od 1888. do 1893. godine.

SENBARGER, trgovac sa stanom u Pivari; pominje se 1913. godine.

SENK Herman, vlasnik knjižare od 1870. do 1892. godine.

SENK Herman, trgovac drvotom i ugljem u deceniji pred drugi svetski rat.

ŠINDELAŠ Berta, vlasnica trgovine šešira od 1919. godine.

ŠLEZINGER Aleksandar, trgovac mešovitom robom od 1892. do 1902; radnju je ponovo registrovao 1910. godine.

ŠLEZINGER Adolf, vlasnik firme Garaš i Šlezinger od 1924. do 1931. godine.

ŠLEZINGER Gerson, trgovac u Zrenjaninu poreklom iz Bašaida; umro 1899. od raka u 62. godini života. Posle njegove smrti 1900. otvoren je stečaj iste godine, a radnja je prestala da postoji 1904. godine.

ŠLEZINGER David, žitarski trgovac od 1887. do 1897. godine.

ŠLEZINGER Debora, trgovac mešovitom robom od 1903. do 1910. godine.

ŠLEZINGER Ignac, trgovac; umro 1886. godine od zapaljenja pluća u 67. godini života.

ŠLEZINGER Jakob, trgovac zemaljskim proizvodima od 1869. do 1897. godine.

ŠLEZINGER-NAJ Julijana, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1909. godine.

ŠLEZINGER L., vlasnik trgovine mešovitom robom od 1876. do 1886. godine.

ŠNICLER L., vlasnik trgovine »Kod bele mačke«; prodavao sve vrste košer-robe od 1869. do 1892. godine.

ŠOSBERGER Ignac i sin (Markus), vlasnici trgovine jaja, živine i divljači od 1931. godine do 1941. Ignac je nestao 1941. godine.

ŠPIRA Herman, vlasnik trgovine šivaćih mašina, bicikala, nakita, satova i optike od 1920. godine.

ŠPIRA Karolj, vlasnik trgovine stakla i porculana od 1887. do 1902. godine.

ŠPICER, trgovac bez drugih podataka, pominje se 1910. godine.

ŠPICER Vilim, trgovac uoči drugog svetskog rata; ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠPICER Karlo, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1920; nestao 1941. godine.

ŠPICER i FAHLER, trgovina mešovitom robom; vlasnici Karlo Špicer i Petar Fahler od 1921. godine.

ŠPICER Leopold, žitarski trgovac od 1864. Umro 1873. od tuberkuloze u 63. godini života.

ŠPICER Maks, trgovac uoči drugog svetskog rata. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠPÖRER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se od 1896. godine.

ŠPULER Leopold, trgovac ogrevnim i građevinskim materijalom 1895; prestao da radi 1902. godine.

ŠTAJN, trgovac, bez drugih podataka, pominje se u Zrenjaninu 1902. godine.

ŠTAJN Jovan, vlasnik trgovine mešovitom robom u Dolji pred drugi svetski rat. Odveli su ga fašisti, pa mu se dalja sudbina ne zna.

ŠTAJN Maksim, trgovački agent; ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠTAJNBERGER Aleksandar, trgovački agent pred drugi svetski rat. Sudbina mu je nepoznata posle 1941. godine.

STAJNER Jakob i Bernat, vlasnici trgovine žitaricama od 1880; od 1884. radio samo Jakob, a prestao 1909. godine.

STAJNER Mano, trgovački posrednik poreklom iz Sente, umro u Zrenjaninu 1908. godine od žutice.

STAJNER Mihailo, žitarski trgovac od 1876. do 1897. godine.

STAJNER Martin, trgovac iz perioda pred drugi svetski rat. Odveli su ga Nemci, pa mu se izgubio svaki trag.

STAJNICER Geza, trgovac ugljem i drvetom od 1896. do 1910, kad je firmu preuzelo trgovačko društvo.

ŠTARK Bernat, žitarski trgovac od 1895; pao pod stečaj 1898. godine.

ŠTARK Jakob, žitarski trgovac 1881. godine.

ŠTERLINGER Marko, vlasnik trgovine mešovitim robom od 1904. godine.

ŠTERN Zigmond, trgovac poreklom iz Serdahelja; umro u Zrenjaninu 1900. od raka grla u svojoj 69. godini.

ŠTERN Jožef, trgovac građevinskim materijalom od 1899. do 1901. godine.

ŠTERN Karlo, trgovac rodom iz Pešte; umro u Zrenjaninu 1870. u 70. godini starosti.

ŠTERN Solomon, trgovac; umro 1903. od tuberkuloze u 39. godini života.

ŠTERNA Gersona supruga Helena, rođena Gros, vlasnica trgovine soli, brašna i mahunastih biljaka od 1894; radnja se 1897. vodila na Lipota i Šandora. Prestala 1898, a ponovo proradila 1898, kad su je vodili udovica Helena, Šandor, Salamon i Mor; ugasila se 1901. godine.

ŠTERNFELD Rudolf, trgovac, poreklom iz Estergoma; umro 1895. od antraksa u svojoj 76. godini.

ŠTAJBĚR Isidor, posrednik za poljoprivredne i mašinske proizvode od 1934; ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠTRASER Arpad, vlasnik trgovine mešovitim robom od 1898. godine.

ŠTRASER i KENIG, žitarska firma iz Budimpešte i Rijeke čiji je prokurist u Zrenjaninu bio Zigmond Dajč od 1919, a od 1924. Emil Dajč; ugasila se 1935. godine.

ŠTRASER Maksa, trgovac, pominje se 1885. godine.

ŠTRASER Neti, vlasnica trgovine mešovitim robom i žitaricama; do 1877. Fenju, zatim prešla u Zrenjanin. Umrla 1886, kad su je nasledili Jožef Štraser i Regina Hirš; radnja se ugasila 1902. godine.

SULMAN, trgovački putnik poreklom iz Perleza, pominje se u Zrenjaninu od 1867. do 1893. godine.

GLIKSMAN Maksa, vlasnik autobusa između dva rata.

ROT Janoš, špediter 1893. godine.

TAJHNER Ignac, trgovac; umro 1893. u 78. godini života.

TAUBER, trgovac, bez bližih podataka, pominje se 1893. godine.

TAUSIG Alfred, vlasnik izvozne trgovine jaja, živine, divljači i lekovitog bilja osnovane 1933. i žitarski trgovac. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

TAUSIG Cecilija, vlasnica trgovine kratkom robom od 1879; prestala da radi iste godine.

TEMER Aleksandar, žitarski trgovac pred drugi svetski rat. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

TEMER Alfred, trgovac hranom uoči drugog svetskog rata; ubijen u Beogradu 1941. godine.

TEMER BRAĆA, trgovci sirovinama i zemaljskim proizvodima; firmu su osnovala braća David, Mor i Samuel Temer 1872. radi prikupljanja i izvoza sirovih proizvoda koji se nalaze u Banatu, uglavnom kože, vune i perja. Firma se bavila izvozom u Nemačku, Dansku, Čehoslovačku i druge evropske zemlje; imala je magacine i otkupljivače u svim mestima u kojima je poslovala. Godine 1907, firmu su vodili Šandor i Josif, 1908. Zigmond, 1912. Samuel, 1940. Šandor i Sigmund. Bavili su se i trgovinom žitarica.

158 D. Čolić

TEMER Mor, trgovac, rođen u M. Komlošu; umro 1910. u 67. godini života.

TEMER Sigmund, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

TEMER Herman, trgovac, rodom iz Osterna; umro 1902. u 53. godini života.

TREBIĆ BRACA (Jožef i Lipot), vlasnici trgovine bicikla, šivaćih mašina, gramofona i tehničke robe 1913. godine.

TREBIĆ Jovan, vlasnik trgovine kratke i manufakturne robe, per procura: Trebić Leo, počela sa radom 1921. godine, pala pod stečaj 1929. godine.

TREBIĆ Lavoslav, trgovac manufakturnom i kratkom robom od 1920. godine. Poravnanje zatražio 1925. godine, kad se radnja ugasila.

TREBIĆ i ŠTAJN, vlasnici trgovine konfekcijske robe i krzna; vlasnici Emanuel Trebić i Sima Štajn. Radnja se ugasila 1927. godine.

ULMAN, senzal iz Torka, bez drugih podataka, pominje se 1869. godine.

ULMAN Moric, trgovac iz Neviklause u Čehoslovačkoj. Izvršio samoubistvo u Zrenjaninu 1883. u 64. godini života.

ULMAN i NAJZER, vlasnici trgovine koja je prodavala petrolej i proizvode od petroleja od 1931. godine. Vlasnici su bili Maksa Ulman i Koloman Najzer, a od 1940. i Koloman Šenk. Ulman i Najzer su ubijeni u Beogradu 1941. godine.

VAGO Lajoš, trgovac rodom iz Velikog Sibina, umro je rano 1897. u 26. godini života.

VAJNBERGER Aleksandar, senzal, iz Beg. Sv. Đurđa; umro je 1867. godine u 46. godini života.

VAJNBERGER Armin, trgovački posrednik; tim poslom se bavio do 1902, kad je umro u 35. godini života.

VAJNBERGER Mor, trgovac iz Satmara; bavio se trgovinom u Zrenjaninu do 1913, kad je umro u 45. godini života.

VAJNFELD Arpad bavio se manufakturnom trgovinom u deceniji pred drugi svetski rat. Ubijen je u Beogradu 1941. godine.

VAJNFELD, trgovac, pominje se u dokumentima kao trgovački putnik, sa stanom u Nemačkoj četvrti.

VAJNFELD, trgovac bez drugih podataka, pominje se u knjigama opštine 1901. godine.

VAJNHERC Roži, trgovac; poslovala je u Zrenjaninu do 1900, kad je umrla u svojoj 69. godini.

VAJNHERC Regina (maloletna) posedovala je trgovinu mešovitom robom koja je otvorena 1885; vodio ju je Herman Vajnherc do 1891, kad je radnja prestala da radi.

VAJNSTAJN Hari, trgovac u deceniji pred drugi svetski rat; o njegovoj sudbini ne zna se ništa nakon što su ga odveli fašisti 1941. godine.

VAJS Andor, žitarski trgovac rodom iz Sente, radio je u Zrenjaninu pred drugi svetski rat, a ubijen je 1941. godine.

VAJS David, komisionar za kupovinu žitarica, registrovao je radnju 1891. godine.

VAJS Ilija, vlasnik trgovine hranom i zemaljskim proizvodima; radnja je registrovana 1931. godine.

VAJS Herman, otac Isidora Vajsa; rođen u mestu Puho u Slovačkoj 1815, a u Zrenjanin došao 1856, kad je započeo intenzivnu delatnost na svim poljima privrednog, društvenog i kulturnog života. Bio je predsednik Jevrejske opštine. Njegovu trgovinsku delatnost posle njegove smrti 1879. nastavili su mu sinovi.

VAJS Isidor, trgovac, jedan od najistaknutijih predstavnika privrednog života u Zrenjaninu. Odigrao veliku ulogu i u društvenom i kulturnom životu grada; bio jedan od pokretača da se osnuje trgovačka škola, jedan je od osnivača fabrike tepiha. Bio član gradske i županijske skupštine; odlikovan je Ordenom reda Franca Josifa. Rođen 1848, umro 1913. godine.

- VAJS Jovan, uoči drugog svetskog rata imao je trgovinu mešovite robe.
- VAJS Jožef, 1876. godine otvorio radnju za prodaju peciva i brašna koju je vodio 15 godina; radnja je prestala da radi 1891. Umro 1892. godine u 86. godini života.
- VAJS Judita otvorila je radnju mešovite robe 1881. godine koju je vodila do 1902, kad je prestala da se bavi trgovinom.
- VAJS Lazar započeo je trgovinu kožom 1902. godine, ali je zapao u teškoće i 1904. zatražio stečajno poravnanje.
- VAJS Moric, vlasnik manufakturne trgovine koja se pominje 1869. godine.
- VAJS Simon, trgovački putnik i piljar; umro 1874. godine od tuberkuloze u 46. godini života.
- VAJCENHOFER Ljudevit, vlasnik trgovine mašinskih delova, delova za bicikle i šivaćih mašina; držao radnju između dva svetska rata. Nacisti su ga odveli 1941, ali njegova dalja sudbina nije poznata.
- VAMBERGER, trgovac-senzal; imao je porodicu i obavljao trgovinsku delatnost oko 1870. godine, ali nije bliže poznat.
- VASERMAN Mihailo, trgovački putnik rodnom iz Segedina; umro u Zrenjaninu 1871. godine u 34. godini života.
- VASERMAN Karolj, krojač; otvorio trgovinu za prodaju odela 1896. godine; prestao da radi 1902. godine.
- VEKSLER i DARVAŠ, trgovačka firma čiji su suvlasnici bili Samuel Veksler i Marcela-Lujza Darvaš, rođena Valdingler; firma je počela da radi 1892, a prestala 1902. godine.
- VELTMAN Marton, vlasnik trgovine brašna i semena; radnja je počela da radi 1895, a prestala 1896. godine
- VENDEL Nikola, vlasnik kožarske trgovine u deceniji pred drugi svetski rat.
- VEHSLER Samuel, prevoznik špediterom; obavljao tu vrstu trgovačkog poslovanja od 1889. do 1902. godine.
- VELHELM Teodor, vlasnik trgovačke radnje koja je počela da radi 1921, a prestala 1923. godine.
- VINTER J. L., vlasnik trgovine žitarica; počeo da radi 1876, a prestao 1902. godine.
- VOLBERGER M., vlasnik trgovine gotovih muških i dečjih odela; pominje se prvi put 1870. godine.
- VOLF Aleksandar, trgovački agent iz Melenaca koji je pred drugi svetski rat bio u Zrenjaninu; ubili ga nacisti 1941. godine u Beogradu.
- VOLFINGER S., vlasnik trgovine žitaricama; rad započeo 1876, a prestao 1879. godine.
- ZEMANEK i sinovi, trgovina odela od 1896; vlasnici su bili Ignac, Ede i Ervin Zemanek.

PODACI O TRGOVAČKIM I DRUGIM UDRUŽENJIMA I DEONIČARSKIM DRUŠTVIMA

Gde god su inicijativa i akcija za ostvarenje pojedinih poslovnih poduhvata prevazilazili moć pojedinca u bilo kojoj grani privrede, Jevreji su u takvim slučajevima imali vanredan smisao da krenu putem udruživanja ličnih sposobnosti i kapitala, najčešće po principu deoničarskih društava u kojima su izgledi za dobit, odnosno gubitak, bili ravni srazmeri uloženog kapitala.

Ostavljajući zasad po strani takva udruživanja u cilju stvaranja industrijskih preduzeća, o kojima će biti reči u posebnom poglavlju, osvrnućemo se samo na neke

podatke o nastanku deoničarskih društava u trgovini i nekim drugim poduhvatima. Ovom prilikom treba ukazati i na već pružene podatke o udruženim kapitalima komanditnih društava (koje smo izneli u poglavlju o individualnim trgovačkim radnjama), gde se često susreću firme sa naznakom »braća«, »drugovi«, »drug« i sl., što je pri osnivanju trgovačkih deoničarskih društava, banaka, osiguravajućih društava i industrijskih preduzeća bilo prevaziđeno.

Konzorcijum za kaldrmisanje obale Begeja. Na levoj obali Begeja u blizini nekadašnje »Regate« nalazilo se u prošlom veku pristanište Parobrodskog društva. Prevoz robe u određeno vreme, naročito s proleća i jeseni, nije bio moguć zato što magacini pristaništa, a i samo pristanište, nisu bili povezani kaldrmisanom cestom sa centrom grada. Zbog toga je potekla akcija da se od Malog mosta, pored današnje sudske zgrade, do pristaništa izgradi put od kamena na bazi akcionarskog udruživanja svih njegovih korisnika. Danas bi to verovatno bilo rešeno samodoprinosom, pa je slično tome sedamdesetih godina XIX veka na inicijativu Samuela Ekštajna izgrađen kaldrmisani put koji je već 1878. godine bio amortizovan, a novac vraćen ulagačima.

Veliko Bečkerečko D. D. za parno i kadno kupatilo, društvo registrovano 1878. godine; inicijatori su bili najvećim delom Jevreji, od kojih u upravnom odboru nalazimo imena: dr Leopold Binder, Herman Polak, Samuel Frajnd, Mihailo Štajner, kasnije Emanuel Vajs i drugi. Samo društvo osnovano je godinu dana ranije.

Zavod za lečenje mineralnom vodom i inhalacijom u Marlli D. D. Imao je sedište u Velikom Bečkereku (danas Zrenjanin). Ovo banjsko lečilište koje se sada nalazi u Rumuniji, naši građani su mnogo koristili, pa je ovde potekla i inicijativa da se oformi akcionarsko društvo za uređenje i eksploataciju banje. Prilikom registracije preduzeća nailazimo na veoma velik broj akcionara Jevreja koji su bili najaktivniji i po inicijativi i po uloženom kapitalu u taj poduhvat. Od mnogih navodimo sledeća imena: dr Mor Hofenrajh, lekar, čiji je uloženi kapital iznosio 4.000 kruna, Herman Polak 3.000, Herman Mangold 3.000, Herman Štajner 3.000, Mano Vajs 3.000, Ignac Ajzenšteter 500, J. L. Vinter 100, Gerson Šlezinger 200, Albert Kon 500, Vilmoš Ekštajn 500, Isidor Vajs 100, Mano Vajs sa još 3.000 kruna 1882. godine, Vilmoš Ekštajn sa novih 500 kruna 1883. godine, Mihailo Štajner sa 4.000 kruna 1888. godine, Herman Polak sa 3.000 1889. godine, Kon Albert sa 500 kruna 1890. godine. Preduzeće je likvidirano 1892. godine.

Sorgerovo društvo za podizanje brana i nasipa i za zemljoradnju osnovano je 1906. godine. Aktivnost društva koje su vodili i finansirali Jevreji bila je veoma obimna i zanimljiva pa stoga zaslužuje posebnu obradu. Društvo je bilo aktivno do početka drugog svetskog rata, a među njegovim istaknutim rukovodiocima nalazimo imena: Herinc Baš, David Openhajmer, Arnold Grinbaum, dr Đeža Polak, Urban Frideš, Jovan Ekštajn, a pred sam rat 1939. godine dr Arpad Kartal.

Štajnicer Geza, vlasnik komanditnog društva za trgovinu ogrevnim materijalom koje je osnovano 1892, a 1910. pretvoreno u društvenu firmu. Osnivači su bili Geza Štajnicer, Laslo Hiler, dr Šamu Mangold, dr Đeža Polak i sinovi Samuila Frajnda. Društvo se bavilo posredovanjem pri uvozu uglja i koksa, a takođe i prodajom domaćeg uglja i ogrevnog drveta. Pred drugi svetski rat, upravljači društva bili su Mano Glik i sinovi Samuila Frajnda od strane Jevreja sem drugih članova koji nisu bili Jevreji.

Trgovačko D. D. za trgovinu ogrevnim i građevinskim materijalom. Ovo akcionarsko društvo osnovao je Edmund Đarfaš, dugogodišnji potpredsednik Trgovinske industrijske komore u Zrenjaninu, zatim dr Lazar Handler. Godine 1918. u upravi je Geza Gros, zatim 1925. dr Viktor Đeneš, advokat, a od 1928. u rukovodstvu su braća Ferenc i Janoš Đarfaš, sinovi Edmunda Đarfaša. Kapital ovog društva u akcijama iznosio je milion dinara, a rezervni 1,750.000 dinara.

Poljoprivredno A. D. imalo je za osnivače pretežno jevrejske privrednike među kojima su bili Imre Bak, direktor banke, Jene Hajduška, Bernat Hibš, Zigmond Lafntner, Aurel Majer, dr Lajoš Veg i drugi. Društvo je osnovano 1917, a delovalo je do 1941. godine.

D. D. za lekovito bilje osnovano je 1917. godine. Između ostalih članova nalazimo mnoge jevrejske privrednike: Geza Gros, Mor Gutman, 1920. godine Edo Đarfaš, Daniel i Bela Gutman, 1932. pod nazivom »Planeta«, a 1934. tu su Alfred i Josif Blum, Julije Volner i dr Ljudevit Boršodi. Za vreme drugog svetskog rata, firma je nastavila da radi pod upravom Nemaca; likvidirana je tek 1946. godine.

Speditersko A. D. osnovano je 1918. godine; upravljajući su bili dr Lazar Handler i Šamuel Ekštajn, a od 1920. godine Isak Feješ.

»Volta« D. D. osnovano je 1920. godine s kapitalom od 250.000 dinara; bavilo se trgovinom elektro-tehničkog pribora za upotrebu električnog osvetljenja i prenosa električne energije, radio-aparata, običnih i motornih bicikala, pisaćih i šivaćih mašina, automobila i auto-delova, a postavljalo je i električne instalacije. Rukovodeći ljudi i osnivači bili su jevrejski privrednici: Imre Bak, Aurel Majer, Išo Đeri, dr Mor Ivanji, David Heler i dr. Preduzeće su preuzeli Nemci za vreme okupacije u drugom svetskom ratu, a posle oslobođenja nastavilo je da radi kao državno preduzeće.

Prometno D. D. za hranu, materijal za gorivo i građevine; pri osnivanju ovog akcionarskog društva, rukovodeću ulogu imali su jevrejski privrednici, a tako je ostalo sve do početka II svetskog rata. Među osnivačima 1921. godine bili su Ludvig Kerpner, dr Stevan Hajduška, Eduard Kerpner, Žiga Goldšmit; u 1922. godini, novo ime je Oskar Rohlic, 1923. godine Andor Kalaj, zatim 1931. godine Armin Graf i Imre Volf, a 1937. Franja Đarfaš i Sima Dim.

Banatsko izvozno i uvozno D. D. osnovano je 1922; najveći broj njegovih rukovodilaca bio je iz redova privrednika Jevreja, od kojih se ističu Adolf Gusman, Aurel Majer, Imre Bak i drugi.

Javna skladišta D. D. u Zemunu, preduzeće osnovano 1896. imalo je magacine i skladišne prostorije na obali Begeja na železničkoj stanici u Zrenjaninu. Primalo je poljoprivredne proizvode na čuvanje i manipulaciju. Magacinski prostor koji se sastojao od 10 magacina mogao je prihvatiti 1.200 vagona robe. Preduzećem u Zrenjaninu upravljao je pred II svetski rat Salamon Hercog.

INDUSTRIJA

U doba doseljavanja prvih jevrejskih porodica u Banat, u njemu nije bilo nikakve industrijske proizvodnje. Takvo stanje je ostalo sve do posle revolucije 1848-49. godine.

I sama proizvodnja piva, koja je u to vreme imala u Zrenjaninu tradiciju od oko 100 godina, obavljena je u okviru radionice za spravljanje piva na zanatski način. Kad je Leopold Mencer došao iz Vršca u Zrenjanin 1804. godine i uzeo od države u zakup pivaru, on je već tada dosta učinio za unapređenje pivarske proizvodnje u pogledu i kvaliteta i kvantiteta. Sledeće godine doveo je pivarskog stručnjaka Brumela Majera, Jevrejina iz Češke, čije je iskustvo ostalo u nasleđe svim kasnijim zakupcima i vlasnicima pivare, koja se kasnije razvila u veliko industrijsko preduzeće, ali je ono prešlo u ruke ljudi koji nisu bili Jevreji.

U doba rađanja banatske industrije, početkom druge polovine XIX veka, uočavamo činjenicu da su pioniri banatske industrije u najvećoj meri bili Jevreji; oni su učinili da postane jedna od vodećih industrija u staroj Jugoslaviji.

Još sredinom prošlog veka, jedan od Mencerovih naslednika, Mihailo Mencer, vlasnik je vetrenjače na zapadnoj strani Zrenjanina u blizini Begeja; ona je poru-

šena tek prilikom izgradnje železničke pruge. U stvari, vetrenjača je imala sve odlike mlina, jer je proizvodila razne vrste brašna, s tim što je pogon bio na vetar.

Pedesetih godina XIX veka nailazimo na podatke o *fabrici ulja* Jovana Lihtentala; sem uljanog mlina i dve uljane prese, on je imao i uređaje za rafineriju ulja. Kapacitet fabrike kretao se oko 200 akova ulja u jednoj sezoni.

Fabrika kvasca i štirka osnovana je 1862. godine; osnivač je bio Samuel Gutman koji je za proizvodnju pivarskog kvasca, sirćeta, štirka, lepka i paste za cipele angažovao hemičara M. Openhajmera, također Jevrejina. Fabrika je radila nekoliko godina.

Fabrika šibica, hemijsku fabriku za izradu šibica i drugog materijala za paljenje osnovao je Isak Polak sa sinom potkraj 1862. godine u današnjoj Ulici Moše Pijde; šibice su pravljene bez upotrebe sumpora. Nema podataka o daljem razvoju, odnosno prestanku ovog preduzeća.

Fabrika ulja za lampe koju je osnovao Maksa Lihtental nalazila se u drugoj zgradi iste ulice gde je ranije bila fabrika ulja Jovana Lihtentala; nema podataka u kakvoj su vezi bili Maksa i Jovan. Maksina fabrika se pominje od 1865. do 1869. godine.

Parni mlin Lorenca Baša započeo je da radi 2. marta 1867. godine. Bila je to svakako ranija suvača koju je preduzimljivi Baš prepravio za pogon pomoću parne lokomobile; lokomobile su u to vreme počele osvajati teren prilikom vršidbe pšenice i sl. Adaptaciju mlina izveo je Baš uz saradnju A. Eperješa, mlinskog stolara, a to je u stvari bio i prvi parni mlin u Zrenjaninu. Pošto se do tog vremena u gradu već nalazilo dosta preduzeća koja su sve više dobijala karakter industrijskih pogona, Mihail Mencer, koga smo ranije pomenuli, objavio je poziv na osnivanje industrijskog udruženja i donošenje pravila što ih je ovaj umni Jevrej sam sastavio.

Fabrika kvasca Alberta Maja; godine 1869. osnovao je Albert Maj i drugu fabriku pivskog kvasca u Zrenjaninu. Nije poznato koliko je vremena radila ova fabrika, ali je svakako bila onemogućena u radu zbog velikih količina uvezenog takozvanog presovanog kvasca koji se dopremao iz Budimpešte i Segedina.

Fabrika likera, ruma i esencije vinskog sirćeta osnovao je Jozef Hiler još 1869. godine; fabrika se nalazila u Hilerovoj kući u današnjoj Miletičevoj ulici. Preduzeće se proširilo 1891, kojom prilikom su kao kompanjoni i suvlasnici ušli u upravu njegovi sinovi Arnold i Laslo; godine 1893, fabrika je proizvodila i špirit. Jožef, inače poreklom iz Slav. Požege, umro je 1902. u svojoj 68. godini. Fabriku je 1912. preuzeo Alojz Švrtlih u čijem je vlasništvu ostala sve do nacionalizacije posle oslobođenja 1946. godine.

Parni mlin Johana Bilica u Tomaševačkom sokaku, danas Ulica Moše Pijade, osnovao je Bilic 1871. godine u sopstvenoj kući.

Suvača i Olajnica u Tomaševačkom sokaku, danas Miletičeva ulica radile su od polovine XIX veka. Matilda Engelsman izložila ih je prodaji u toku 1872. godine.

Fabrika soda-vode, vlasništvo Donata Mora, radila je i pre 1876, ali je registrovana te godine; prestala da radi 1897. godine.

Parni mlin Jožefa Vajsa i M. Lihtentala nalazio se u Temišvarskom sokaku i žitnom trgu. Mleo je za novac i ušur, a u leto 1878. objavio je da krupi ječam i kukuruz.

Parni mlin Vilhelma Ekštanja pušten je u pogon 17. septembra 1881, a radi i danas; nalazi se na kraju Ulice Koče Kolarova, odnosno Dositeja Obradovića. Godine 1899, mlin je prešao u ruke Nemca Elmera, a zatim 1906. u vlasništvo Henlajna i Anaua, također Nemca.

Prva banatska hemijska fabrika šibica osnovana je 1882, a osnivač je bio Dohanj Mor; fabrika je radila 15 godina da bi se ugasila 1897. godine.

Fabrika sirćeta, koju je 1882. osnovao Adolf Finkelštajn, proizvodila je sirće i esenciju po najmodernijem metodu u to vreme, a nalazila se u Miletičevoj ulici.

Parna ciglana »Ujvari«, u današnjoj Novosadskoj ulici, osnovana je 1889, a 1902, počela je proizvodnju ručnih cigala. Godine 1904. izgrađena je kružna peć, a 1927. dve mehaničke

prese za izradu presovanih cigala. Godišnja proizvodnja iznosila je oko 1,5 milion cigala i crepa. Od 1936, vlasnik je bio Aleksandar Sarvaš koji je ubijen 1941. godine.

Parna pekara, koju je 1882. godine osnovao Herman Ekštajn u današnjoj Karadžićevoju ulici, prešla je 1897. u vlasništvo njegovog sina Samuila. Kapacitet pekare iznosio je oko 6.000 kg hleba dnevno i 8.000 komada peciva. Pekaru je 1937. godine kupio Nemač Ridel.

Fabrika tepiha nije izgrađena na inicijativu Jevreja, ali njihova pomoć i u organizaciji i u finansiranju nije zaostala. U upravi fabrike od njenog osnivanja nalaze se Jevreji Isidor Vajs, dr Lajoš Veg, Geza Štajnicer, dr Oršo Mačaš, a među akcionarima je takođe bilo i Jevreja.

Parnu pilanu na obali Begeja u današnjoj Sarajlijinoj ulici osnovao je Samuilo Engel 1879. godine; dnevni kapacitet je bio oko 25 m³ građe. Pilana je izgorela 1894, a šteta je iznosila 80.000 kruna; obnovljena je 1895. i radila do 1925, kad je prešla u ruke Trgovačkog D. D.

Fabrika špiritusa Lukač, Fišer i drugovi podiglo je 1888. godine akcionarsko društvo u kome se nalazio veliki deo jevrejskog kapitala. Kapacitet fabrike iznosio je godišnje oko 5.000 hektolitara špiritusa. Proizvodnja je obustavljena 1928. godine.

Prvu velikobečkeričku fabriku kandita i bonbona osnovali su Simon Grin, Helena Rozemberg, rođena Grin, Johana Kon, rođena Grin i Lajoš Kon. Prestala da postoji 1894. posle godinu dana rada.

Fabrika bonbona osnovana je 1894, a osnivač je bio Karolj Jakaba Holender. Prešla je u vlasništvo komanditnog društva 1914, a od 1918. vodio ju je Marton Grinvald.

Prva južnomadarska fabrika mašina osnovana je 1894. godine, a inicijatori su bili dr Lazar Štern, Aleksandar Fuks, Geza Štajnicer, Vilmoš Ekštajn, Adolf Levinger. Fabrika je prestala da radi 1903. godine.

Tvornica koža Jovan Ekštajn i sin osnovana je kao kožarska radionica i prodavnica još 1865. godine, a osnivač je bio Adolf Ekštajn. Dimenzije fabrike dobila je tek 1926, kad je upošljavala 100 radnika i proizvodila sve vrste kože za unutrašnje i inostrano tržište.

Fabrika šećera, jedno od najvećih industrijskih preduzeća u bivšoj Južnoj Ugarskoj i Jugoslaviji pre II svetskog rata. Podignuta je nakon opsežnih organizacionih priprema i akumulacije kapitala, a glavni finansijski rukovodioci bili su Jevreji: Lajoš Lonštajn iz Beča, Mor Elek iz Budimpešte, dr Marcel Bek iz Budimpešte, Emil Frajnd iz Praga i drugi. Rukovodstvo je sve do dolaska Nemaca 1941. godine ostalo u jevrejskim rukama.

Deoničarsko društvo za izradu vune osnovano je 1911. godine, a osnivači su bili Tereza udova Jakoba Gutmana rođena Šajber, Mor Gutman i Bela Gutman. U periodu pred II svetski rat, fabrikom je rukovodio Daniel Gutman.

Banatski umetni mlin (Helerov) osnovao je 1912. godine David Heler na kraju Ulice cara Dušana; kapacitet mlina iznosio je 3 vagona brašna dnevno. U akcionarsko društvo pretvoren je 1917, a prestao da radi 1936. godine. Pošto je mlin demontiran, zgrada je prešla u vlasništvo grada koji ga je pred II svetski rat ustupio vojsci za kasarnu; u njoj su Nemci za vreme okupacije napravili zloglasni koncentracioni logor.

Banatsko mlinsko preduzeće Volf i dr. osnovali su za vreme prvog svetskog rata 1917. godine Žigmond Volf, Lajoš Kerpner i Iži Fenjveš. Krajem rata 1919. mlin je prestao da radi.

Tvornicu poljoprivrednih strojeva A. D. osnovali su zrenjaninski privrednici među kojima je bio znatan broj Jevreja, između ostalih dr Lajoš Veg, Imre Bak i Hanrih Majer. Preduzeće je 1924. prešlo u vlasništvo Srpske zemljoradničke banke, ali je i tada u upravi ostalo Jevreja, npr. Aleksandar Fraj i dr. Preduzeće je palo pod stečaj 1929. godine.

Torontalska industrija poljoprivrednih strojeva, livnica gvožđa i metala osnovana je 1918. godine, a osnivači su bili Geza Gros, Ede Đarfaš, Aleksandar Grinvald.

»Ambrozija« tvornica bonbona, keksa i konzervi A. D. osnovana je 1919. godine; u stvari, to je bio nastavak nekadašnje fabrike Karla Holendera, ali je znatno proširena i reorganizovana tako da je upošljavala sto radnika, a kapacitet je iznosio 50 vagona robe godišnje. Glavni akcionari su bili Žigmond Samo, Martin Grinvald, Imre Bak, Aurel Majer, svi Jevreji. Rad je obustavljen 1928. godine, na početku privredne krize.

»Baš i Kurlender«, tvornica koža manjeg obima osnovana je 1920. godine, ali je već 1922. prestala da radi. Vlasnici su bili Jevreji.

»Banacia« fabrika bonbona i keksa A. D. osnovana je 1920. godine, a osnivači su bili jedan Srbin i Jevreji Geza Gros, Ede Đarfaš i Rudolf Majer. Fabrika je 1923. godine prešla u vlasništvo Karla Beneta, a dve godine kasnije, 1925, prestala da radi.

Domovinska industrija mlina A. D., njen glavni pokretač bila je veletrgovačka firma Štraser i Kenig, čiji je predstavnik za Vojvodinu bio Jevrejin iz Zrenjanina Emil Dajč kao direktor. Mlin je podignut za vreme prvog svetskog rata 1916, a radio je do 1921; njegov kapacitet iznosio je sedam i po vagona brašna dnevno. Demontiran je 1925. godine.

D. D. za preradu kukuruza i fabrika ulja podignuta je na desnoj obali Begeja 1916. s kapitalom od 10 miliona kruna, 1921. podignut na 20 miliona kruna, a 1922. na 10 miliona dinara. Vrednost oba objekta dostigla je 100 miliona predratnih dinara; objekti su podignuti radi snabdevanja Balkanskog fronta mašinskim uljem i mlinskim proizvodima. Tvornica ulja izrađivala je 4—5 vagona ulja dnevno, što je u to vreme bio svetski rekord u kapacitetu. Glavni rukovodioci akcionarskog društva bili su Adolf Milih, Isidor Frid, Artur Lederer, Đorđe Lederer, Hugo Elbogen, Viktor Elek, a kasnije dr Lazar Handler i dr. Objekti su posle demontiranja mašina postali svojina Fabrike šećera, a danas su u njima delom Silos, delom fabrika nameštaja »Žarko Zrenjanin«.

A. D. za podizanje mlinova osnovano je 1921. godine i bavilo se izradom svih tehničkih delova za uređenje mlinova. Glavni pokretači preduzeća bili su Emil Dajč i Stevan Dajč, zatim 1922. godine Peter Vajs, 1936. godine još i Maksa Ulman, dr Jaša Milih i dr.

Prva banatska tvornica makarona i testa A. D. podignuta je 1923. godine u dograđenoj zgradi Helerovog mlina u Ulici cara Dušana, gde je za vreme drugog svetskog rata bio koncentracioni logor. Glavni pokretači ove akcije bili su David Heler, Moric Heler, Emil Keveš, Adolf Gusman, Bernat Hibš, Nikola Heler i drugi. Fabrika je osnovana 1922. s kapacitetom od 15 vagona testenina, ali je 1925, posle tri godine postojanja, obustavila rad pošto nije mogla da izdrži domaću i stranu konkurenciju.

Velikobečkerečki izvozni mlin osnovali su Nemci još krajem prošlog veka; 1923. godine prešao je u vlasništvo jednog akcionarskog društva u kome su rukovodeću ulogu imali Oton Hercog, Šamu Vajner, dr Alfred Felner, Imre Bak, Leo Bolgar i drugi. Godine 1936, mlin je ponovo prešao u ruke jednog Nemca Nikole Lenharta.

Industrija mramora, granita, sijenita i veštačkog kamena D. D. nastala je tako što je radionicu Jakova Fišla, koja je osnovana 1911. godine preuzelo deoničarsko društvo 1923, s tim što je posao znatno proširen i nabavljena mehanizacija. Rukovodioci društva bili su Jakob Fišl, Hugo Gesler, Oto Gesler, Margita Fišl, zatim Sigmund Polak 1937. godine. Preduzeće je zapošljavalo od 15 do 20 radnika.

Fabrika kabela D. D. započela je rad 1925. godine pod rukovodstvom Viktora Eleka, inače direktora fabrike šećera; fabrička postrojenja bila su smeštena u magacine demontirane Fabrike ulja. Međutim, preduzeće se zbog boljih uslova rada preselilo u Zagreb.

Prikazujući na ovaj način ovih nekoliko desetina primera osnivanja i gašenja industrijskih preduzeća u Zrenjaninu u najrazličitijim granama industrije u kojima su Jevreji bili osnivači lično ili kao pokretačka snaga u raznim deoničarskim društvima, daleko smo od pomisli da su značaj i inicijativa u razvoju industrije Zrenjanina prikazani potpuno, jer ima mnogo primera gde bi samo za rad i ulogu Jevreja u samo jednom preduzeću, na primer u Fabrici šećera, Domovinskoj industriji mlina i drugima, bilo potrebno da se o tome napiše cela knjiga. Sem toga, za mnoga od ovih preduzeća nismo bili u mogućnosti da spomenemo i sve akcionare Jevreje i njihov uloženi kapital; oni su često ulagali novac u neizvesne poslove, a mnogo puta u takve koji su od početka nagoveštavali da neće uspeti.

Rizik i samopouzdanje praćeni neograničenim naporom da bi se konačno uspeklo u bilo kojem od ovih pomenutih industrijskih poduhvata, individualnom ili kolektivnom, doprineli su najvećim delom uspehu industrije Zrenjanina u celini, jer je grad na Begeju, bez obzira na to što se nalazi na periferiji Jugoslavije, već od njenog postanka bio jedan od vodećih industrijskih centara u zemlji.

BANKARSTVO I OSIGURANJE

Ako su inicijativa i rad Jevreja na osnivanju industrijskih preduzeća, uz nabranje tako impozantnog broja manjih i većih fabrika koje su oni u toku jednog veka osnivali i vodili u Zrenjaninu, pa i u ostalim mestima Banata, dovoljan razlog da se oni smatraju za glavne organizatore, radnike i nosioce programa u proizvodnji dobara i da se smatraju za osnivače ne baš neznatne banatske industrije, onda se to isto, a možda i pre, može reći i za njihov doprinos bankarstvu i osiguranju.

Trgovina i industrija su oduvek u velikoj meri zavisile od novčano-kreditnih uslova u kojima su se razvijale, pa je to bio slučaj i sa trgovinom i industrijom u Zrenjaninu i u Banatu, pa nije slučajno da je gotovo jednovremeno sa stupanjem privrede na put razvoja i napretka, sredinom prošlog veka došlo do osnivanja i prvih novčano-kreditnih ustanova u današnjem smislu, što je mnogobrojnim zrenjaninskim privrednicima, naročito trgovcima i industrijalcima, omogućilo da u domaćim novčanim ustanovama nađu sredstva za investiciona, robna i druga ulaganja za koja je kapital imao presudnu važnost, a to je ujedno pomoglo da pođe putem bržeg cirkulisanja novca, obrtanja i vraćanja sredstava.

Kao ilustracija toga perioda može se navesti okolnost da je još u doba »bune«, dakle oko sredine XIX veka, u Zrenjaninu radilo preko trideset advokata koji su se kao takozvani menični advokati uglavnom bavili poslovima oko protestiranja menica i izvršenjem po ogromnom broju presuda za menična i obligaciona potraživanja. Ova izvršenja vođena su bezobzirno i okrutno uz prodaju na »doboš« i pokretne i nepokretne imovine, zbog čega su advokati važili kao neka vrsta strašila za dužnike.

U prvoj polovini XIX veka, sam Magistrat grada Zrenjanina vršio je funkciju kreditne ustanove. Naime, novac koji je ležao u raznim gradskim fondovima, kao na primer gimnazijski fond iz kojeg je trebalo podignuti gimnaziju u gradu, ležao je u blagajni Magistrata, a on je radi uvećanja fonda davao ovaj novac na korišćenje uz obligaciju, odnosno menicu. Novac fondova koristili su svi oni koji su po molbi dobili zajam, a među njima je bilo i Jevreja. Još danas se u arhivu čuvaju spisi, odnosno molba Jozefa Rota kojom je tražio od Magistrata zajam od 200 forinti. Isto tako su sačuvane originalne obligacije-obveznice Matije i Sofije Ajzner, zatim obveznica Sali Polaka i Solomona Bretnera na 55 forinti; spisi datiraju iz 1830. godine.

U to vreme, Magistrat je u stvari bio i sudska vlast u pogledu raspravljanja po meničnim zajmovima. Sudovi nisu postojali kao zasebne ustanove, nego je Magistrat, odnosno određeni senator, bio prvostepeni opštinski sudija, dok se u drugom stepenu raspravljalo kod županijskog, odnosno vlastelinskog suda. U arhivi grada Zrenjanina sačuvana je molba, odnosno tužba, Ignjata Majera protiv Sebastijana Stasana radi prinudne naplate 125 forinti; tužba potiče iz 1818. godine. Iste godine je Samuel Frombah pokrenuo postupak protiv Josipa Lebla zbog duga od 816 forinti.

Na dan 1. januara 1860. započela je rad Gradska štedionica u Zrenjaninu, što u stvari predstavlja nastavak poslovanja Magistrata u odnosu na kreditiranje građana, s tim što je pravilima koja je odobrilo ugarsko Ministarstvo finansija data ovom poslu forma novčane ustanove. Mada su sredstva ove štedionice bila ograničena, njeno poslovanje koristili su mnogi građani Zrenjanina, a naročito trgovci i zanatlije. Ko su bili korisnici kredita može se videti iz gruntovnih spisa koji su sačuvani, iz čega proizlazi zaključak da su zajmovi davani uz hipoteku i uknjižbu na nekretnine. Takođe se može ustanoviti da je među privrednicima Jevrejima bilo mnogo korisnika kredita; okolnost da su nekretnine bile jemčevina, jasno govori da su vlasnici zgrada u gradu imali uslove da prvenstveno koriste Gradske štedionice. Glavni rukovodilac ove prve novčane ustanove u Zrenjaninu bio je izvesni Kegl, ali nije poznato kojoj je nacionalnosti pripadao.

Ubrzo su se poslovni ljudi uverili i u korisnost samog poslovanja štedionice, kojoj su jedino nedostajala sredstva da bi mogla zadovoljiti potražnju kredita. Zbog toga se u krugovima ljudi okupljenih u društvu »Kasina« (osnovano 1842) pojavila ideja o osnivanju privatne štedionice. Ova akcija je pokrenuta na dan 30. septembra 1862, kad je održana prva sednica i na njoj izabran osnivački odbor. Međutim, već prethodni sastanci pokazuju na to koliko je interesovanje pobudila ova akcija među privrednicima. Naime, u toku rada na izradi statuta i upisa akcija, veoma brzo je bio izvršen upis 500 akcija, pa je na osnivačkoj sednici odlučeno da osnovni kapital ove ustanove, koja će se zvati Torontalska štedionica (Torontál takaréék penztár), iznosi 40.000 forinti podeljenih u 1.000 akcija po 40 forinti. Odmah je bilo predviđeno da se kapital može povećati sa još 500 akcija, kao i delokrug rada štedionice koja je na primljene štedne uloge odobravalala kamatu od 5 odsto, dok je novac na zajam davala uz kamatu od 6 odsto.

Ovde želimo istaći da je među osnivačima bilo ljudi raznih nacionalnosti, a među njima i četiri Jevreja: Simon Berger, Herman Gutman, Mihailo Mencer i Herman Polak; među akcionarima ih je svakako bilo više, ali njihov spisak nije sačuvan.

Zamisao o osnivanju štedionice nije se mogla jednostavno sprovesti u delo iz razloga što su državne vlasti odugovlačile da daju odobrenje. Trebalo je da prođe punih pet godina da bi statuti bili odobreni i da bi se mogla održati skupština akcionara kako bi posao mogao konačno započeti. Pravila koja je odobrilo mađarsko Ministarstvo finansija pretrpela su izmene tako što je moglo biti upisano 600 akcija od po 100 forinti.

Na Osnivačkoj skupštini od 25. avgusta 1867. godine ustanovljeno je da su umesto 600 predviđenih prijavljene na upis 833 akcije, pa je višak od 233 akcije morao biti reduciran. Ovo ističemo samo kao ilustraciju zainteresovanosti privrednika za rad jednog preduzeća takve vrste. Za upravnika Torontalske štedionice izabran je Mihailo Mencer (Jevrej), za blagajnika Ignac Ajzenšteter (Jevrej), a za odbornike Hadžić, Polak (Jevrej), Vimer (Jevrej), Bielek, Oblat, Botka, Mangold (Jevrej), Maj (Jevrej), Večeš, Najgebauer (Jevrej), Kelner, Husar i Arsenović. Brojnost Jevreja u upravi prvog novčanog zavoda u Zrenjaninu koji je osnovan po privatnoj inicijativi pokazuje ne samo poslovnost jevrejskih privrednika, upornost u sprovođenju ove ideje u delo (koja je svakako rezultat inicijative Jevreja), nego i homogenost ovih ljudi koji su tako masovno ušli u rizik pri osnivanju jednog novog preduzeća bez perspektive i iskustva.

Zanimljiv podatak iz početnog perioda poslovanja ove štedionice jeste taj da je predsednik Mencer raspisao konkurs za knjigovođu i blagajnika. Naime, za knjigovođu, koji je trebalo da obavlja i sekretarske poslove, bila je predviđena plata od 1.000 forinti, a za blagajnika 800 forinti godišnje. Oba kandidata su sem stručne sprema morala da znaju govorni i pisani mađarski i nemački jezik, a uz to je blagajnik morao da položi kauciju u iznosu svoje dvogodišnje plate. Štedionica je otvorena 20. novembra 1867. godine u prostorijama Gradske kuće gde se rad odvijao svakog dana od 9 do 12 časova pre podne sem nedelje i praznika. Ulozi su primani sa 5 odsto, vršeno je eskontno poslovanje sa ispunjenim menicama i davani su predumovi na vrednosne hartije i predmete s kamatom od 6 odsto, uz zaračunavanje 0,5 odsto provizije.

Početkom 1867. godine osnovana je još jedna slična novčana ustanova pod nazivom Velikobečkerečko udruženje za štednju i kredit. Osnivačka skupština ovog novčanog zavoda održana je 10. januara 1867, a njen predsednik i inicijator bio je Maks Najgebauer. Ova novčana ustanova poslovala je u manjem obimu od Torontalske štedionice, što se može videti iz godišnjih izveštaja o poslovanju za 1868. godinu. Iz izveštaja se vidi da je zavod kojim je rukovodio Mencer imao promet od 128.149,73 forinti, dok je udruženje kojim je rukovodio Najgebauer imalo promet od 21.012,87 forinti.

Radi upoređenja, ovde ćemo samo napomenuti da je 1868. godine u Pančevu osnovana Pučka banka o čijem ćemo radu pisati kad bude reči o Jevrejima privrednicima iz Pančeva, dok sada samo konstatujemo paralelan rad banatskih privrednika u bankarsko-novčanim poslovima.

Isto tako, ovde se može pomenuti i akcija iz proleća 1869. godine u Beogradu oko osnivanja Narodne banke u Beogradu za čije su osnivanje kao eksperti bili pozvani i neki Jevreji iz Ugarske (Hercel).

Iz skupštinskog izveštaja od 10. aprila 1869. saznajemo da su u upravi Torontalske štedionice sem Mihaila Mencera bili i drugi Jevreji: Henrih Dajksner kao rukovo-

deći direktor, zatim Herman Dajč, Henrih Engelsman, Samuel Engel, Mor Švimer, Ferdinand Cimerer, M. J. Vajs i drugi.

Sredinom 1869. godine počela je da posluje i Velikokikindska štedionica o čijem ćemo radu pisati naknadno.

Poslovanje Torontalske štedionice u međuvremenu se veoma proširilo; tako iz polugodišnjeg izveštaja za 1869. godinu saznajemo da je ulaz u gotovom novcu od 1. januara do 30. juna iznosio 1,331.530,37 forinti. Aktiva i pasiva ove ustanove za 1869. godinu iznosile su prema bilansu 814.227,79, a čista dobit bila je 25.871,76 forinti. Ovako uspešan i razgranat posao ove novčane ustanove doveo je do promene pravila, povećanja kapitala za novih 400 akcija i do promene imena zavoda, tako da je on počev od 1871. godine poslovao pod imenom Torontalska štedionica i kreditna banka.

Na dan 20. septembra 1869. godine umro je u 48. godini života direktor Velikobečkerečkog udruženja za štednju i predujam Maks Najgebauer, građevinski inženjer, rodom iz Češke.

Mada su obe ove privatne novčane ustanove bile sastavljene od svih nacionalnosti koje su živele u gradu, ipak su one smatrane za jevrejske institucije, jer su im direktori i rukovodioci bili Jevreji.

Srpski privrednici su smatrali da i oni mogu osnovati svoju novčanu ustanovu, pa je tako u aprilu 1871. došlo do osnivanja »Banatskog srpskog udruženja za štednju i predujam«, sa čisto srpskim članstvom u rukovodstvu.

U toku 1872. godine vršene su pripreme za osnivanje i četvrte privatne novčane ustanove u Zrenjaninu u kojoj su i inicijativa i kapital Jevreja odigrali važnu ulogu. Naime, bila je reč o osnivanju koncesionirane »Velikobečkerečke štedionice«, a osnivač je bilo Ministarstvo. Ova novčana ustanova je bazirana na akcijskom kapitalu u iznosu od 200.000 forinti podeljenih na 2.000 akcija od po 100 forinti. Sami osnivači, među kojima su bili i sinovi Samuila Frajnda, Moric Varman, K. Ajzenšteter, Samuel Ekštajn, K. Ulman (svi Jevreji), pored ostalih osnivača upisali su sami 88 od predviđenih akcija. Osnivačka skupština Velikobečkerečke štedionice održana je 12. maja 1872. Može se reći da se jevrejski uticaj u ovom novčanom zavodu zadržao punih 70 godina tokom poslovanja ovog poznatog preduzeća, odnosno sve do 1941. godine.

Pojavom ovog četvrtog novčanog zavoda u Zrenjaninu bio je akumuliran veliki deo gotovog novca gradskih i seoskih štediša, pa se pojavila konkurencija koja je dovela do davanja izvesnih povlastica štedišama kod Velikobečkerečkog udruženja za štednju i predujam u cilju da se privuče što veći broj novih štediša.

Iz izveštaja o bilansu Banatske srpske zadruga za štednju i predujam za 1872. godinu vidi se da se odstupilo od zatvaranja kruga i ograničenja samo na srpsko članstvo te ustanove, jer se u upravi pojavljuju i Jevreji kao članovi.

U daljem radu Velkobečkerečkog udruženja za štednju i predujam kao akcionarskog društva pojavljuju se sve nova imena jevrejskih privrednika kao rukovodilaca i članova njene uprave. Tako su za 1876. godinu kao odgovorna lica registrovani kod suda Šamuel Ekštajn, Ignac Levi, Moric Blivajs, Leopold Mangold, Ignac Dajč, Albert Vajs, Armin Polak i Albert Kon. Zatim je kao član uprave upisan Emanuel Vajs 1877, Jakob Šlezinger 1881, German Šlezinger 1889, M. Štajner 1884, Aleksandar Vajs 1887, Armin Mangold i Ignac Levi 1904. i drugi.

U upravi Torontalske štedionice i kreditne banke u 1876. godini nalaze se kao članovi direkcije Ignac Ajzenšteter, Armin Vajs i Ignac Levi, a u docnijim godinama saznajemo iz izveštaja o obnavljanju kadrova da su u upravi nova imena Jevreja: Isidor Vajs 1880, Žigmond Dajč 1881, Šamuel Frajnd i Armin Polak 1882, J. L. Ajzenšteter 1883, Geza Štajner, Mano Vajs i J. L. Kon, 1884, Armin Mangold 1886, Geza Štajnicer 1887, Mihajlo Švarc i Aleksandar Hercl 1891, Salamon Engel 1894, Isidor Vajs 1895, Henrih Majer 1900, Leopold Vinter 1905. i drugi.

U upravi Velkobečkerečke štedionice i u poslovanju ovog zavoda nalazimo u toku daljih 50 godina sledeća važnija imena Jevreja kao članova uprave, odgovorna za rad ovog odlično uređenog novčanog zavoda: Majer Rotmiller i W. Frajnd 1877, Fridješ Hiršler, Žigmond Dajč 1882, Ignac Ajzenšteter 1885, Ignac Levi 1891, Šamuel Švarc 1893, dr Lajoš Veg 1900, Šalamon Temer 1908, Isidor Volfinger 1911, Ervin Kalman 1912, Leo Bolger 1920. godine.

O poslovanju ovih preduzeća od njihovog osnivanja do kraja poslovanja i postojanja, uglavnom su sačuvana dokumenta iz kojih je vidljiv njihov uspon i rast, a također se iz mnogih činjenica može zaključiti o ogromnoj ulozi jevrejskog dela članstva i članova uprave u poslovanju i razvoju tih zavoda i banaka. Njihovo angažovanje u rukovođenju ovim preduzećima učinilo je da je bez obzira na to što su imali ulogu i privrednici drugih nacionalnosti, u narodu ostalo uverenje da su Jevreji bili inicijatori i rukovodioci motornih snaga banatske privrede.

Dosta rano u odnosu na razvoj bankarstva u gradu pojavilo se jedno privatno preduzeće koje se bavilo menjačkim poslovima. Bilo je to 1879. godine kada je Laura Kadelsburger, rođena Dajč, supruga Filipa Kadelsburgera, otvorila menjačnicu u Zrenjaninu. Bio je to važan događaj u finansijerstvu grada čime je ne samo popunjena praznina u pogledu valutnih poslova nego je ova firma tokom vremena bila važna poluga u funkcionisanju devizno-valutnog poslovanja i razvoja banatskog novčarstva. Od 1922. godine, menjačnicu pod imenom L. Kadelsburger vodila je Regina Goldman, rođena Kadelsburger, dok je prokurist firme bio dr Josif Goldman, a u godinama pred drugi svetski rat to je bila Amalija Klajn.

Godine 1879, jedna grupa jevrejskih privrednika osnovala je i Prvo velikobečkerečko udruženje za davanje zajma na bazi zaloga; zalagaonica je davala zajmове uz kamatu, s tim što je kao zalogu uzimala zlato, srebro i vrednosne papire. Iz sudskih spisa vidi se da je zalagaonicu najpre registrovao Armin Polak 1882, a iste godine je registracija izmenjena s tim što je firma dobila naziv »Prvi veli-

kobečkerečki založni zavod Herman Polak i drugovi«; komanditni članovi bili su u stvari Armin i Oskar Polak. Pošto druga dokumenta o ovoj zalagaonici koja je radila do 1902. godine nisu sačuvana, to nije jasno da li je to ona ista zalagaonica koja se u dokumentima pominje 1879. godine.

Inicijativom nekolicine jevrejskih privrednika osnovana je 1882. još jedna novčana ustanova u Zrenjaninu: Velikobečkerečka zadruga za štednju i samopomoć. Kao osnivači između ostalih pojavljuju se Herman Mangold i Mihailo Štajner, kao predstavnici preduzeća pominju se 1884. godine Moric Klajn i Gerson Šlezinger, a 1885. god. Filip Ekštajn i J. L. Ajzenšteter. Ova novčana ustanova likvidirana je 1887. godine, s tim što je prilikom likvidacione skupštine umesto dotadašnjeg Velikobečkerečkog udruženja za štednju i samopomoć osnovana nova novčana ustanova u vidu Deoničarskog društva pod nazivom Velikobečkerečka narodna (pučka) banka D. D. Kao predstavnici ove nove ustanove zavedeni su u sudski registar između ostalih i Jevreji Filip Ekštajn, Gerson Šlezinger, a 1890. godine bio je među članovima uprave i Mihailo Štajner.

Sedmi novčani zavod u gradu osnovan 1902. godine bila je Opšta privredna banka, kasnije u narodu poznata kao Majerova banka. Osnovana je kao akcionarsko društvo sa akcijskim kapitalom od 200.000 kruna, a njeni osnivači su mahom Jevreji: Rihard Močanji, Eugen Hajduška, Hajnrih Majer, Aurel Majer, Žigmond Leštner, dr Julije Najman, ali je u rukovodstvu bilo i drugih koji nisu bili Jevreji, npr. dr Imre Varadi, dr Pera Erdeljan.

Pojedini jevrejski privrednici su pokušali da osnuju samostalne bankarske ili zastupničke radnje; to je bio slučaj Jožefa Lederera 1907. godine i Mikše Štajnera koji se pored bankarskih poslova bavio i poslovima osiguranja; međutim, on je taj posao obavljao samo od 1909. do 1912. godine. Hugo Djeneš je započeo takav rad 1909, ali je iste godine i pretao.

Izmenjene prilike u privrednim i novčanim odnosima koje su nastale posle završetka prvog svetskog rata nalagale su postojećim novčanim zavodima opreznost u poslovanju i prilagođavanje nastalim prilikama. U vrtlogu posleratne konjunktore nikao je još ceo niz novih novčanih ustanova i zavoda od kojih su neki napredovali i radili sve do početka drugog svetskog rata, dok su drugi poslovali kratko vreme i prestali.

Torontalska štedionica i kreditna banka kao najstarija novčana ustanova u Zrenjinu (osnovana 1867) stupila je još u periodu pre prvog svetskog rata, 1907. godine, u užu interesu vezu s Prvom peštanskom domovinskom štedionicom koja je za direktora banke delegirala Gezu Grosa, po narodnosti Jevreja; on je postao generalni direktor i predsednik upravnog odbora 1916. godine. Istovremeno sa stupanjem u ovu interesnu zajednicu povećana je i deonička glavnica banke na 800.000 kruna, dok su rezervni fondovi iznosili 740.000 kruna. Za vreme prvog svetskog rata 1916, deonička glavnica se povećava na 1,500.000 kruna, a 1922. godine banka je raskinula užu zajednicu s Peštanskom štedionicom i istovremeno

stupila u interesnu zajednicu s Prvom hrvatskom štedionicom u Zagrebu. Posledica ovog udruživanja bio je nagao uspon i razvoj banke tako da je deonička glavnica u 1925. godini iznosila 4,800.000 kruna, odnosno 1,200.000 dinara, a rezervni fond 607.000 dinara. Banka se 1926. fuzionisala s Prvom hrvatskom štedionicom i nastavila rad kao njena filijala pod upravom direktora Geze Grosa, s tim što su kao članovi uprave filijale i dalje ostali mnogi jevrejski privrednici.

Velikobečkerečka štedionica, koja je oduvek važila kao banka s dominacijom jevrejskih privrednika, povećavala je svoj osnovni kapital nekoliko puta, a poslednji put 1922. godine kad je deonički kapital dostigao 1,000.000 predratnih dinara. Jedan od stubova njene uprave bio je dr Isak Podvinec, a veoma stručno vodio je banku direktor Leo Bolger, također Jevrej, koji je u banci ostao do početka drugog svetskog rata, tj. punih 36 godina, sve do svoje pogibije. Ovo je jedna od retkih banaka koja u doba privredne krize nije tražila zaštitu koja je bankama bila obezbeđena zakonom.

I opšta privredna, Majerova banka, koja je na čelu i u upravi imala uglavnom Jevreje, poslovala je s vanrednim uspehom; imala je i svoju menjačnicu. Njen direktor Aurel Majer preživio je godine fašističke okupacije u drugom svetskom ratu i umro posle oslobođenja.

ZASTUPNIŠTVA OSIGURAVAJUĆIH ZAVODA

U Zrenjaninu nije nikad bilo osnovano neko osiguravajuće društvo, ali su još od polovine XIX veka počela nicati zastupništva i filijale velikih osiguravajućih zavoda, poznatih širom Evrope. Prva molba za otvaranje jedne agenture osiguravajućeg društva bila je podneta Magistratu grada Zrenjanina još 1843. godine. Ipak je trebalo mnogo upornosti i rada dok su poslovi u vezi sa osiguranjem života i imovine postali popularni. Ljudi su u početku obraćali više pažnje osiguranju imovine i dobara nego ličnom, odnosno životnom osiguranju. Uopšte uzev, može se reći da je i ovoj vrsti trgovačkog poslovanja prvenstvo pripadalo jevrejskim privrednicima.

Jedan od pionira te delatnosti bio je Herman Gutman za čije poslovanje imamo podatke od 1854. godine. On je bio jedan od prvih zastupnika Ugarskog osiguravajućeg društva protiv šteta na usevima koje su prouzrokovane gradom, vetrom i olujom. Pored izvesnog broja Srba, Mađara i Nemaca koji se u to vreme pojavljuju kao agenti osiguravajućih društava iz Budimpešte, Beča i Kluža, značajne su akcije agentura za osiguranje što su ih vodili Jovan Rajner od 1866. i Leopold Mencer od 1870. godine, a koji su bili poznati jevrejski trgovci. Takođe i čuveni zrenjaninski trgovac Adolf Fajn otvorio je 1862. godine zastupništvo Tršćanskog osiguravajućeg društva Asikuracioni đenerali koje se bavilo osiguranjem imovine od vatre, vode i grada i životnim osiguranjem. Istim poslovima bavio se i trgovac J. G. Ernst od 1864. do 1868. godine.

Zastupništvo Prvog ugarskog opšteg osiguravajućeg društva u Budimpešti otvorio je 1864. godine trgovac Fridrih Maj s velikim zalaganjem i aktivnošću u oblasti osiguranja useva od leda, zatim od šteta nastalih od požara i vode. Tragovi ovog poslovanja postoje do 1868. godine.

Jakob Hirš je 1865. otvorio agenturu osiguravajućeg smjera koju je vodio dugo godina (umro je 1900); vodio je zastupništvo Opšteg osiguravajućeg društva u Trstu u svim vidovima osiguranja života i imovina. Iste godine, zastupništvo za osiguranje Peštanskog osiguravajućeg zavoda preuzela su tri poznata zrenjaninska trgovca Jevreja: J. G. Ajhorn, Mihailo Mencer i S. Mec.

Pored uvoznih poslova, trgovac Isidor Jakob se od 1865. aktivno bavio poslovima osiguranja kao agent »Azijenda Asikarattris« iz Trsta.

U aprilu 1871. godine, trgovci Jevreji A. i V. Ekštajn osnovali su agenturu osiguravajućeg društva »Evropa« koje je naročito forsiralo osiguranje protiv grāda. Međutim, zastupništvo ovog osiguravajućeg društva preuzeo je 1872. godine zrenjaninski trgovac Samuel Vajs.

Trgovačka firma Sekules i Hajm preuzela je 1874. zastupništvo poznatog osiguravajućeg zavoda »Riunione adriatika di sigurta«.

Sve do kraja prvog svetskog rata, kao agente i zastupnike austrougarskih i stranih osiguravajućih društava nalazimo još na desetine jevrejskih imena, a to se nastavlja i u razdoblju između dva svetska rata. Tako zastupništva i filijale velikih stranih osiguravajućih zavoda imaju mahom na čelu iskusne jevrejske trgovce i stručnjake sve do početka drugog svetskog rata, zbog čega su u narodu stekli poverenje i popularnost. To se naročito odnosi na filijalu Društva za osiguranje i reosiguranje »Rosija-Fonsier« kojim je sve do drugog svetskog rata upravljao Mavro Hegediš.

Isto tako veliku popularnost i razgranate osiguravajuće poslove imalo je i Generalno zastupništvo Jadranskog osiguravajućeg društva D. D. u Zagrebu koje je vodio Jene Sege, poznati stručnjak u poslovima osiguranja. Generalno zastupništvo Opšteg osiguravajućeg društva »Sava« koje se bavilo svim granama osiguranja vodio je iskusni stručnjak Oskar Kemeneš.

Međutim, i u unutrašnjim stručnim službama osiguravajućih društava čijim filijalama nisu rukovodili Jevreji radili su mnogi stručnjaci Jevreji kao službenici i organizatori poslova.

JEVREJI U UGOSTITELJSTVU ZRENJANINA

Mada je učešće Jevreja u organizaciji i unapređenju ugostiteljstva u Zrenjaninu i drugim mestima Banata daleko iza značaja koji imaju u organizaciji trgovine,

industrije i bankarstva, ipak se ne može prenebregnuti njihova uloga ni u ovoj privrednoj grani.

Krajem XVIII i u prvoj polovini XIX veka, Jevrejima je iz raznih razloga bilo zabranjeno da se bave ugostiteljskim poslovima. Vlasti u gradu nisu im izdavale dozvole za tu vrstu delatnosti, a u najmanju ruku činjene su im smetnje pri nabavci takve dozvole. Međutim, Jevreji su tokom vremena ipak dobili mogućnost da se bave ugostiteljstvom i točenjem pića, pa i da učestvuju na licitacijama prilikom prodaje zakupa točarinskih prava drugim licima. Naime, grad je svake godine za nekih 40 ugostiteljskih radnji, koliko ih je sredinom prošlog veka bilo u gradu, izdavao u zakup točarinsko pravo preduzimačima na licitaciji, a oni su ovo pravo dalje prodavali pojedinim ugostiteljima, što je svakako bio rizik preduzimača.

Jevreji su rado ulazili u takve rizike čak i onda kad je situacija u ugostiteljstvu bila teška i kad situacija u ovoj privrednoj grani nije bila dovoljno poznata. Prilikom raspisane licitacije dolazili su i Jevreji sa strane iz dalekih mesta, pa bez poznavanja prilika kupovali ovo pravo na licitaciji da bi ga zatim dalje preprodali. To je donosilo dobit, ali često i gubitak. Jedan od poznatih zakupaca takvog prava bio je Simon Berger; sem celokupnog prava točenja koje je kupio i prodao, on je za sebe zadržao točenje u Pivari.

U toku druge polovine XIX veka nalazimo mnoga imena jevrejskih privrednika koji se javljaju kao zakupci i vlasnici najpoznatijih ugostiteljskih objekata u Zrenjaninu kao što su nekad bile čuvene kafane »Štat Pest«, »Mađarski kralj«, »Kiosk«, »Jankovićeve kafane«, »Kruna«, »Central«, »Roža« i druge gostionice i restorani na železničkim stanicama.

Veoma uspešan i poznat u gradu i okolini bio je ugostitelj Emanuel Fišer kojega kroz razdoblje od 1858. do 1891. godine nalazimo kao zakupca i vlasnika raznih odlično organizovanih ugostiteljskih objekata. Pod njegovim nadzorom odgajani su ugostiteljski kadrovi koji su kasnije mnogo doprineli afirmaciji zrenjaninskog ugostiteljstva.

Treba imati na umu da je noćni život koji se razvijao u ugostiteljskim objektima u toku druge polovine XIX i prvih decenija XX veka u gradu bio veoma razvijen, da je tokom zimske sezone, kao i u ostalim periodima tokom godine, u kafanama priređivano mnogo balova i igranki, sa ili bez programa, gde su organizacija posla i ugostiteljske usluge imali primaran značaj. Nije to bila jednostavna organizaciona sposobnost držati na visini jedan ugostiteljski objekat kao što je bila »Kasina« u kojoj se pored zabavnog razvijao i kulturni život zrenjaninskog društva. To isto važi za ostale velike kafane koje su se međusobno takmičile u pružanju razonode svojim posetiocima.

Najpoznatija imena Jevreja ugostitelja u toku toga perioda bila su: Lasner kao zakupac »Kasine«, Aron Kon kao zakupac kafane »Štat Pest«, Ignac Rajhental,

zakupac »Kioska«, E. Buksaum, vlasnik kafane »Njujork«, Leopold Frajesleben, Jakob Polak, zakupac »Koska« i kafane »Mađarski kralj«, Matilda Engelsman, vlasnica gostionice od 1873, hotelijer Radvanji od 1874, Filip Fajn, zakupac ugostiteljskih objekata od 1876, Rozalija Kon od 1876. do 1891. godine, i drugi. Napominjemo da je Filip Fajn bio jedna od najpoznatijih ličnosti zrenjaninskog ugostiteljstva sredinom druge polovine XIX veka. On je držao u zakup urbarijalno pravo na 26 ugostiteljskih objekata u trajanju od 1881. do 1885. godine, a sam je držao kafanu u Jankovićevoj kući koja je kasnije bila Narodni muzej, sada zgrada Investicione banke kod mosta. Takođe su veoma poznata sledeća imena ugostiteljstva Jevreja u daljem periodu: Jakob Kraus od 1884, David Glauber od 1885, David Sonenfeld od 1885, Filip Kaniža od 1886, Jovan Klajn od 1888, Samuel Hercl, zakupnik hotela od 1891, Karolj Hercer, vlasnik kafane od 1892, kafedžija Slezinger od 1896, Herman Hauzer od 1899, i mnogi drugi.

U periodu između dva svetska rata ostalo je u rukama Jevreja samo nekoliko ugostiteljskih objekata. Među njima su kafana »Beograd«, čiji je vlasnik bio Martin Gros (ubili su ga fašisti u Beogradu 1941), i reprezentativni hotel »Vojvodina«. Hotel je 1921. godine preuzeo David Kon koji ga je modernizovao na evropski način: u sobama je sproveo toplu i hladnu vodu i centralno grejanje, napravio je salu za priredbe, salu za bioskop, podrum je adaptirao za potrebe modernog bara, kafanu preuredio i sl. Kasnije je hotel preuzeo njegov sin Hinko, koji je kao i otac bio tragična žrtva fašista.

I ovi, naoko oskudni podaci o ugostiteljskoj delatnosti Jevreja u Zrenjaninu biće za privredne stručnjake dovoljna orijentacija o inicijativi i učešću ovih ljudi u organizaciji ugostiteljstva; ono predstavlja specifičnu granu u trgovini za koju su potrebni posebni naponi na putevima uspeha.

ZANATSTVO

Učešće Jevreja u već prikazanim oblastima privrede, kroz ceo period razvoja zrenjaninske i banatske privrede u celini izgledalo je daleko masovnije nego što je bilo njihovo učešće i angažovanje u zanatstvu bilo da je reč o uslužnim bilo o proizvodnim zanatima. Međutim, ostaje činjenica da su pojedini Jevreji još u vreme svoga doseljavanja u ove krajeve obavljali poslove iz različitih zanatskih struka i da su to produžili kroz ceo XIX vek i u prve četiri decenije XX veka, dakle do početka drugog svetskog rata. Ono što je umanjivalo značaj ove privredne grane, pa sledstveno tome i zanata kojima su se Jevreji bavili, odražavalo se u tome da je samostalni zanatlija, bilo da je radio sam ili s pomoćnom radnom snagom, poslovao sa daleko manjim sredstvima, sa manjim rizikom i manjim uticajem na tržište, čime su snage Jevreja zanatlija bile svedene na značaj svih drugih zanatlija.

Inače, broj zanatlija Jevreja i u proizvodnim i u uslužnim zanatima u periodu od 1848/49. do početka drugog svetskog rata nije bio beznačajan. Nevolja je u tome

što je put do iznalaženja podataka o njihovom učešću u pojedinim zanatima veoma težak, zbog čega su ovi podaci daleko od potpunosti i potpurnosti.

Prema podacima do kojih smo došli u toku istraživanja učešća Jevreja u pojedinim vrstama zanata vidi se da su u njihovim zanimanjima zastupljeni veoma različiti zanati, i to ne samo elitni i unosni kako se to obično zamišlja ili tvrdi, ali bez dokumentacije i dokaza. Ovde smo, koliko je to bilo moguće, poređali zanate po azbučnom redu pošto se tako najlakše može pokazati težište pri opredeljivanju u izboru zanata u periodu koji smo istraživali.

Abadžije: ovaj zanat svakako nije tipičan za Jevreje zato što su se šivenjem suknenih odela najviše bavile abadžije srpske narodnosti. Ipak iz dokumenata nađenih u Istorijskom arhivu u Zrenjaninu vidi se da je tu do 1898. godine kao abadžija radio izvesni Najman rodom iz Baje, a 1901. pominje se i neki Kon.

Bravari su bili Lajoš Kon od 1918, Maksa Gliksmann između dva svetska rata, David od 1896, Aleksandar Goldštajn, Laslo Donat pred drugi svetski rat, Lederer između dva svetska rata.

Vlasnici vršalice: Jevrejski privrednici bili su prvi koji su uložili novac u mašinu za vršenje žita. Bilo je to onda kad su Simon Berger i drugovi doneli u Zrenjanin parnu vršaću garnituru koja je dnevno mogla da ovrše 300 merica. Prva vršalica je počela da radi 1864. godine, a bila je marke »Šutlevort«. Za njima se poveo i Lorenc Baš, bravar po zanatu, koji je svoju vršalicu kasnije preradio za pogon mlina.

Graveri: L. Štern, graver u kamenu i metalu, počeo je da radi još 1854. godine; počev od 1848. radio je nekoliko decenija graver E. Galicijaner.

Gajtandžije: Izradivanjem raznih vrsta gajtana bavilo se nekoliko zanatlija Jevreja. Tim poslom od 1843. bavio se Karlo Mencer pune 24 godine, a prestao je 1867; umro je 1873. u svojoj 52. godini od kapi. Taj zanat obavljao je i izvesni Kornblau, čija se radnja pominje 1871. godine.

Instalater telefona: danas instalaciju telefona u domovima i nadležstvima vrše poštanski službenici. U doba pojave telefona u Zrenjaninu, taj posao je obavljao stručnjak za niske struje Jevrejin Ignac Gajdušek.

Zidarski preduzimači: kad je Ferdinand Frajndt, koji je kao građevinski preduzimač počeo da radi 1878, obustavio rad 1891, taj posao je nastavio Adolf Ujvari, kasniji osnivač ciglane.

Zlatari i sajđžije: u zlatarsko-juvelirskom i sajđžijskom zanatu, Jevreji su uživali veliki ugled kroz čitavo stogodišnje razdoblje. Odlikovali su se preciznošću i solidnošću u poslu, pa su u narodu uživali poštovanje u ovim elitnim zanatima koji su često bili povezani i sa trgovačkim poslom, kako u pogledu prodaje fabričkih nakita tako i u prodaji časovnika i druge slične robe. Najpoznatije zanatlije ove vrste bili su M. Tot od 1855, Ferdinand Berger od 1858, Ferdinand Cimerer od 1862, Leon Helmbold, rodom iz Vajmara, koji je radio u razdoblju pre 1860, kad je umro u svojoj 37. godini od zapaljenja pluća. Adolf Inglikhofer se bavio pozlaćivanjem ramova, što je oko 1864. godine bilo u velikoj modi. Posao Lena Helmbolda nastavio je 1874. godine zlatar Karl Helmbold. Dalje se ređaju: Aleksandar Polak od 1876, Karolj Anđel, koji je počeo 1890, a prestao 1902, Henrih Grincvajg, počeo 1890, umro 1909. u svojoj 59. godini od zapaljenja pluća, Šarlota Epštajn od 1891. do 1898, Hauzer od 1893, Hofman od 1894, umro 1409. u svojoj 56. godini od srčane mane, Mihallo Goldberg, poreklom iz Poljske, počeo je 1898. i vodio radnju sve do dolaska fašista koji su ga streljali u Beogradu 1941, Aleksandar Gencinger od 1901, Ištvan Lindemajer od 1906, Šalamon Samuel od 1910, sve do 1941, kad mu se gubi trag posle odvođenja u Beograd, Lajoš Erlih od 1911. do 1921, Herman Špira i Grifeld Aron od 1915, Herman Bibel posle završetka prvog svetskog rata. U razdoblju između dva rata

pominju se zanatlije iz ove struke: Tibor Grinfeld, Deže Kon (streljan 1941), Aleksandar Rajh, Zigmund Reves (streljan 1941), Andrija Sonenberg (poginuo prilikom bombardovanja Beograda 1941) i Švab Albert.

Zubni tehničari: izradom veštačkih zuba i vilica bavili su se dr Jakob Gutman od 1885. i Salamon Picile od 1893. godine.

Izrađivač kišobrana: dugo godina tokom druge polovine XIX veka, ovim zanatom se bavio Adolf Klajn koji je umro 1893. u svojoj 72. godini od tuberkuloze. Marica Polaček započela je ovaj zanat 1886, a Ela Treblić je radila u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat, do 1941. kad su je ubili fašistički okupatori.

Kamenorezac: sem gravera koji su se bavili i rezanjem slova u kamenu, kamenorezačkim zanatom bavilo se 1911. godine jedan Jevrej po imenu Baron, bez bližih podataka.

Kovači i potkivači: u ovom zanatu poznati su Adolf Bart, koji je posle bune došao iz Pačira, ali ga je pokosila kolera 1855. u 27. godini života. Jakob Fraj počeo je da radi 1896, a Mor Sekelj od 1919. do 1920. godine.

Kolar: u podacima o zanatlijama našli smo samo na jednog Jevreja koji se bavio izradom kola; to je bio Emil Ekštajn koji je započeo posao 1899. godine.

Knjigovesci: knjigovezac i izrađivač galanterije Herman Šenk radio je svakako i pre revolucije 1848—49, i to uglavnom za knjižaru i izdavačku kuću Betelhaim koja je u Zrenjaninu otvorena 1843. Tragove o Šenkovom radu nalazimo još 1867. godine. Leopold Mangold radio je ovaj posao pedesetih godina XIX veka (1858), a u isto vreme radio je i knjigovezac Jozef Kon. Oko 1873. započeo je Jakob Dajč, a takođe istovremeno i Moric Brukner (umro 1881). Za njega se zna da je bio knjigovezački pomoćnik i da je umro u 37. godini života od bolesti pluća.

Krojači: priličan broj Jevreja u Zrenjaninu upražnjavao je u prošlosti krojački zanat. Sem onih koje smo pomenuli u periodu do pred bunu, od 1846. poznat je kao krojač i David Fajn. U to vreme, krojačkim zanatom bavilo se i Samuel Birincer; on je umro 1855. od kolere u 30. godini života; iste godine umro je krojački pomoćnik Salamon Taub od tifusa. Iz ovog perioda postoje podaci za Vilhelma Grinbauma mlađeg (1858), zatim Hermana Grosa, koji je umro 1860. od tuberkuloze u svojoj 55. godini, i Jakoba Kaufmana, rodom iz Bonjhoda, koji je umro 1862. u svojoj 28. godini od tuberkuloze. Simon Štajner radio je kao elitni krojač u trgovačkoj radnji M. Rotmilera; rad je započeo 1860, a umro je 1902. od kapi u svojoj 72. godini. Krojač Filip Felzenštajn počeo je da radi pre 1866, a umro je 1907. od kapi u 79. godini života. Moric Blivajs počeo je zanat 1862; tih godina započeo je krojački posao i Benhard Veberger koji je došao iz Palanke, ali je 1870. umro u 30. godini života. Godine 1870. nalazimo krojača Vajsa, a 1878. i Zamaneka koji je bio rodom iz Češke. Samuela Grinbauma nalazimo u podacima iz 1871. godine, a Šajovica 1888. godine. Tih godina započeo je rad krojač Bernat Varthajmer, koji je umro 1913, i od 1881; Jakob Ekštajn započeo je zanat 1886, Armin Rotmiler 1888, Julijana Ekštajn Adolf Najhut, koji je takođe umro iste godine. Možda nešto ranije od njih počeo je da radi Mor Špicer, poreklom iz Komarna, koji je umro 1896. od kapi u svojoj 57. godini. Teodor Rotmiler počeo je rad 1890, Simon Braun 1891, Samuel Adler 1894, Ignac Ekštajn 1895, Mozeš Holender 1896, Mano Mesinger 1896, Helena Jakoba Ekštajn, rođ. Najman, od 1897. do 1898, Ferenc Felzenštajn od 1897. do 1906, kad je umro u 42. godini starosti, Sofija Jakoba Ekštajn, rođ. Kraus, 1899, Samuel Ekštajn 1900, Karlo Vaerman 1900, Ihm od 1901 (prešao iz rimokatoličke vere u mojsijevsku kao odrastao), Jovan Frajnd 1902, Katarina Hermana Dajč, rođ. Holcer, od 1903, Arnold i Frideš Grimbaum 1905, Filip Grimbaum 1908, Aleksandar Najzer 1909, Leopold Goldšmit 1915, Zoltan Dubovic, čija je sudbina nepoznata od 1941, radio je između dva svetska rata.

Krojačice i krojači za zene: mada je u Zrenjaninu oduvek postojao priličan broj krojačica raznih narodnosti, Jevreji krojači za žene i Jevrejke krojačice bili su uvek traženi zbog solidnosti u radu i ukusa koji je u ovom poslu naročito važan. Poznati krojač D. Hamburger

otvorio je salon za dame 1862. godine, a iste godine započeo je svoj dugogodišnji rad i ženski krojač Moric Gutman koji je imao salon na Glavnom trgu; salon je poslovao dugo godina. Markus Berger je počeo ovaj zanat 1866; sedamdesetih godina počele su rad poznate krojačice Johana Kepih (umrla 1911. u svojoj 67. godini) i Ilona Rajh (umrla 1910. u svojoj 60. godini). Albert Klajn je bio jedan od veoma ranih krojača za žene; umro je 1884. u 75. godini života. Dalje se redaju: Šarlota Šajovic, rođ. Štajner, od 1886, Helena Klajn od 1888, Jozefina Gedeon, rođ. Kegl, od 1889, Marija Dajč od 1890, Irma Naj od 1899, ml. Terezija Simona Grin, rođ. Gutman, od 1899, Siglinda-Helena Ajzler, rođ. Klajn, od 1899, Roža Markus, s početkom oko 1900 (umrla 1908. od srčane bolesti u svojoj 34 godini), Johana Henriha Mesinger od 1900, Šarlota Sekules od 1901, Berta Lajoša Markus, rođ. Kon, od 1901, Samuel Vajs kao ženski krojač od 1902, Berta Šome Adler, rođ. Krishaber, od 1903, Malvina Bender od 1904 (umrla od tuberkuloze 1907. u svojoj 24. godini), Tereza Šlezinger od 1908, Helena Špicer, rođ. Najman, od 1910, i druge. Posle prvog svetskog rata, poznate krojačice Jevrejke bile su Julija Kon, Malvina Handelsman, Janka Klajn i Julka Mikalački rođ. Špicer.

Limari: u ovom zanatu u drugoj polovini XIX veka i vreme pred prvi svetski rat nalazimo sledeća imena Jevreja: S. Fišer oko 1860, Jakob Švaro oko 1868. i dalje, Jožef Feldman od 1885, Jakob Gliksmann od 1902, Horovic od 1912. godine.

Lončar: lončarskim zanatom počeo je 1894. godine da se bavi Jožef Fišler.

Izrađivači lula bili su Samuel Rozenbaum od 1888. i Bohuslav Anđel od 1894, za kojega nije jasno da li je bio Jevrej.

Mašinbravari: već smo govorili o nekim mašinskim bravarima kao o Lorencu Bašu koji je svoju vršalicu preradio u pogon za mlin. Međutim, ovaj zanat je novijeg datuma, dakle iz poslednje četvrtine XIX veka. Tu nalazimo sledeća imena: Karolj Ekštajn 1889, Isidor Švarc 1891, Kovari 1902, Đula Kraus 1918. godine. Iz ove struke poznati su još mašinista Benda oko 1907. i Leopold Volf koji je stanovao u Gimnazijskoj ulici br. 12, a umro je 1912. u svojoj 76. godini.

Mesari i kobasičari: davno pre revolucije iz 1848, mesarskim i kobasičarskim zanatom počeli su se baviti sledeći Jevreji — David Levi, rodom iz Bavorske, umro u Zrenjaninu 1861. od zapaljenja pluća; Herman Klajn, rodom iz Bačke Topole, umro 1864. od tifusa u 68. godini života; Simon Fajn, umro 1869. u svojoj 83. godini; Jovan Šlezinger, doseljenik iz Neuzine, umro 1868. od zapaljenja mozga u svojoj 40. godini; Jakob Kon čije ime nalazimo u spiskovima zanatlija od 1864. do 1870; Rajner, kobasičar iz Farkaždina, radio od 1866. do 1873. U to vreme započeo je da se bavi mesarskim zanatom i Jakob Kraus koji je umro 1908. od bolesti srca u 74. godini života. Iz 1870. godine postoji podatak za ovlašćenog mesarskog majstora Hermana Ekštajna, za 1871. našli smo podatke o šahteru Najmanu, a iz 1874. o kobasičaru Perlesu koji je došao iz Šakula. Kobasičar Goldštajn počeo je da radi 1884, Ignac Dajč 1887, šahter Štajner, koji je došao iz Bajle, započeo je 1894, mesar Fajn 1893, mesar Anton Frank 1895, mesar Henrich Gold, koji je umro 1901. od raka u 65. godini života, započeo je posao 1899. U vreme pred prvi svetski rat i između dva rata poznato je nekoliko mesarskih i kobasičarskih zanatlija Jevreja u Zrenjaninu, od kojih su najpoznatiji Josif Leopold, Globušić Marko i drugi.

Metalostrugar: u ovom zanatu poznat je samo jedan zanatlija Jevrej koji je radio uoči drugog svetskog rata. To je bio Slavko Krenišir čija je sudbina nepoznata pošto su ga odveli okupatori.

Mehaničari: najraniju jevrejsku mehaničarsku radnju u Zrenjaninu za koju smo mogli da dobijemo podatke registrovala je kod nadležnih vlasti 1886. godine jedna žena po imenu Marija Holender. Zatim su sledili: Ferenc Dajč 1890, Rozalija, udova Ede Gutmana, rođena Frank, 1893, Armin Braun 1904, Lajoš Erlih 1913, udova Jakova Gutmana i sinovi 1918. godine. Najpoznatiji Jevreji mehaničari između dva svetska rata bili su Aladar Hirš, Anton Herman i Vilmoš Sekelj.

Modni saloni: sem brojnih krojačica koje smo naveli, a koje su mahom imale i modne salone, prave modistkinje sredinom XIX veka bile su A. Goldštajn od 1856, Fani Cikler od 1867, Cecilija Klajn od 1868. i Celilija Horovic od 1869. godine.

Moleri, soboslikari i farbari: u tim zanatima bilo je angažovano nekoliko Jevreja još u doba pred bunu koji su nastavili rad i kasnije. Tako je soboslikar Adolf Polak počeo da radi četrdesetih godina XIX veka, a umro je 1858. od zapaljenja mozga u 37. godini života; on je radio u takozvanom opovačkom kraju. Soboslikar Šlajsig pominje se 1856, a iz 1858. postoje podaci o radu Antona Brauna, dekorativnog molera i izrađivača nadgrobnih spomenika. U to vreme počeo je da radi i soboslikar Adolf Klajn koji je došao iz Makoa; umro je 1873. od tuberkuloze u 38. godini života. Ignac Brumel, farbar, počeo je da se bavi zanatom 1861; kad je razvio posao, preuzeo je i farbarsku radionicu jednog drugog Jevreja, Leopolda Spicera, koji mu je prišao 1872. godine. Jakob Grinbaum, koji je oko 1878. malao kuće i crkve, svakako se bavio i slikarskim radom, ali on nije poznat. Aleksandar Spic, moler, došao je iz Čegleda i započeo rad 1883; umro je 1911. od zapaljenja pluća u 52. godini života. Leopold Rozenberg registrovao je kod vlasti početak molerskog rada 1895. U to vreme, ovaj posao već je obavljao i Isidor Buhbinder, koji je umro 1914. od srčane mane u 58. godini života. Iste godine umro je još jedan Jevrej moler koji je započeo molerski zanat 1904. godine; stanovao je u današnjoj Ulici Karla Marksa br. 26, a umro je u svojoj 66. godini od zapaljenja pluća. Lajoš Hajduška je počeo molerski zanat 1910. i obavljao ga sve do 1941, kad je odveden u Beograd i streljan. Između dva svetska rata radili su još i Mikša Gros kao farbar (umro 1933. u 61. godini života) i Pavle Reh kao moler (streljan u Beogradu 1941).

Obučari-cipelari: za vreme koje evidentiramo našli smo podatke i o radu nekoliko Jevreja obučara. Tako se u dokumentima od 1859. do 1867. pominje cipelar Simon Fogelajn od 1866. do 1909. obučar Volf koji je radio u Gimnazijskoj ulici, zatim od 1868. do 1909. cipelar Sigmund Vajs, a od 1879. cipelar Najman. Svoje obučarske zanatske radnje registrovali su i sledeći Jevreji: Henrih Štajn 1886, Vilmoš Hercfeld 1891. (radio još između dva svetska rata), Flora Ekštajn kao herihterka (izrađivač gornjeg dela cipela) od 1891, Simon Grin 1890, Armin Štajn kao cipelarski majstor od 1903. do 1935, Švarc 1902, David Dajč kao herihter od 1909, Mano Frank od 1919. godine pa dalje.

Optičari: optičarski zanat pomenuli smo kod trgovačkih radnji pošto je u radionicama optičara preovladavala prodaja naočara i druge robe, dok su izrade i popravke dolazile na drugo mesto. Ovdje samo dodajemo da je i pomenuti zlatar Albert Švab i prodavao i popravljao optičke predmete.

Pekari: videli smo da su se pojedini Jevreji bavili pekarskim zanatom još u prvoj polovini XIX veka. U ovoj privrednoj grani imali su velikog uspeha, ali ne toliko po masovnosti zanatlija koliko u pogledu kvaliteta i kvantiteta pekarskih proizvoda. Jedan od dugogodišnjih snabdevača građana Zrenjanina dobrim pecivom bio je Adolf Kon; on je radio tokom cele druge polovine prošlog XIX veka, a umro je 1907. od kapi u 82. godini života. Iz 1867. imamo podatke o radu pekara Bilica, a iz 1869. za Johana Hirta koji je još u to vreme pribavio najmoderniju mašinu za proizvodnju macesa. Godine 1870. nalazimo i ime pekara Jozefa Vajsa koji je došao iz Buhova, županija Trenčin; umro je 1886. u 62. godini života. Veoma poznat je bio i pekar Martin Kaniža koji je započeo rad 1878, a radio je niz decenija. Najveći uspeh u ovom zanatu postigao je Herman Ekštajn, koji je počeo ovaj zanat 1882; njegova pekarska zanatska radionica prerasla je docnije u fabriku hleba koja i danas radi, a pomenuli smo je u odeljku o industriji. Herman je umro 1898. od bolesti srca u 58. godini života; nasledio ga je sin Samuel koji je proširio posao. Ovdje ćemo pomenuti i spravljače kvasca za hleb: Mora Brodera koji je započeo posao 1887, i Sidoniju Šosberger od 1888. godine. Lajoš Ekštajn započeo je pekarski zanat 1900, Robert Ekštajn 1902, a Vilmoš Štajner od 1905. godine.

Poslastičari: poslastičarskim zanatom, izradom bonbona, alve i pravljenjem boze bavilo se nekoliko Jevreja. Tako je još oko 1850. godine, a možda i ranije, poslastičarnicu u pozorišnoj zgradi držala Katarina Brikelmajer; 1854. izgubila je na licitaciji za pozorišnu

poslastičarnicu, pa je radnju premestila u Zmijsku ulicu (danas Ulica 29. novembar). Huber Gustav počeo je ovaj zanat 1886. godine. Mihailo Špis se bavio spravljanjem alve koju su alvari raznosili po ulicama grada i po selima. Simon Grin Ml. i Helena, rođ. Rozenberg, imali su registrovanu radionicu za izradu bonbona od 1893, a Regina Kon se bavila spravljanjem boze takođe od 1893. godine. Zanatska radionica za izradu bonbona Karla Holendera registrovana je 1916, ali je na kraju rata 1919. pretvorena u fabriku bombona »Ambrozija« koju smo već pomenuli. Ignjata Holendera, poslastičara, koji je radio pred drugi svetski rat, odveli su fašisti 1941. i njegova dalja sudbina nije poznata.

Rukavičar: samo jedna radionica koja je bila vlasništvo Jevreja bavila se izradom rukavica i pojaseva; to je radionica Mora Ekfelda koji je počeo da radi 1891. i bavio se tim zanatom tokom više decenija.

Sapundžije: spravljanjem i prodajom sapuna bavilo se nekoliko sapundžija Jevreja među kojima su najpoznatiji: Simon Šlezinger koji je ovaj zanat radio još krajem prve polovine XIX veka; umro je 1865. od tuberkuloze u svojoj 56. godini, a nasledio ga je njegov sin, koji je takođe radio još dugo godina. Samuel Noa je bio rodom iz Varšave; sapundžijskim zanatom bavio se mnogo decenija, a umro je 1894. u 78. godini života. Njegov sin bio je dr Jožef Noa, sudija u Zrenjaninu i Novom Sadu, naš najveći šahista u XIX veku. Mor Heler je imao sapundžijsku radionicu počev od 1900. godine.

Sarači: od Jevreja sarača i remenara najpoznatiji su bili Franc Lihtag, koji je ovaj zanat upražnjavao sredinom XIX veka, i njegov drug po zanatu Simon Esterajher, koji je umro 1872. od tuberkuloze u 50. godini života. Od 1893. do 1934. radio je Jakob Frank.

Seča drvna: dozvolu za seču drveta imao je Adolf Grinberger od 1897; svakako je reč o prvom cirkularu za testerisanje drveta. Uz to je Grinberger držao 1898. godine školu plivanja i hladno kupatilo na Begeju.

Sircetar: pored fabrike sirceta, spravljanjem sirceta na zanatski način bavio se David Grubi; umro je 1869. od tuberkuloze u 43. godini života.

Sodari: od spravljača soda-vode u sifonima pominju se u dokumentima F. Ekštajn od 1874, dok je Mor Najman registrovao svoju radionicu 1891. godine.

Stakloresci: staklorezačkim zanatom bavila su se u prošlosti dvojica zanatlija, i to Podvinec oko 1864. i Filip Fišer koji se u zanatlijskim registrima pominje od 1892. godine.

Stolari: u stolarskoj struci nalazimo sledeća imena — Adolf Podvinec, registrovao radnju 1886, Adolf Dajč 1889, Herman Dajč 1902. i 1907, Geza Kraus od 1903, do 1935, Beła Fridman od 1918. godine.

Tokar: tokarsko-drakslerskim zanatom bavio se Markus Špicer od 1861. godine pa dalje.

Tapetari: tapetarski zanat upražnjavali su sredinom XIX veka B. Šenfeld oko 1854. godine i Fajn, koji je došao iz Novog Itebeja, 1865. godine. Kasnije među zanatlijama ove struke nalazimo tapetara Zemaneka od 1882. i Mora Mesingera od 1900. pa dalje.

Čurčije i štavljači kože: pored fabrike koža Jovana Ekštajna, koja je ponikla iz radionice za štavljenje koža Adolfa Ekštajna 1865, štavljenjem koža na čurčijski način bavili su se od Jevreja još i Mihailo Bincberger od 1856, Blum od 1865, Sonenfeld od 1865, Adolf Holender od 1867, koji se bavio i hemijskim čišćenjem šešira i bojenjem, zatim čurčija Polak od 1868, Ber od 1884, Žigmond Piliš od 1886. i drugi.

Užari: u užarskom zanatu nalazimo dva jevrejska imena — Jozef Heler od 1870. i Bec od 1897. godine.

Fotografi i slikari: fotografski zanat je dosta rano dospao u Zrenjanin; desetak godina po pronalasku fotografije pojavili su se prvi putujući fotografi koji su širili tehniku Nipcea, Dagera i Talbota. Među prvim putujućim fotografima, koji su u ovaj grad došli svakako još pre bune iz 1848, bili su Jevreji A. Dajč i Štokman; u vreme oko sredine XIX veka,

oni su dolazili više puta u ovaj grad. Od njih je u domovima starih Zrenjaninaca sačuvano mnogo fotografija koje ni posle 120 godina nisu izgubile svoj prvobitni izgled. Dajč i Štokman, koji su svakako bili iz Beča, radili su svake godine u kući ovdašnjeg Jevreja Prikelmajera. Fotografsku tehniku i foto-aparate su posle njih doneli u grad i Srbin Knežević, Mađar St. Oldal i Jevreji Jozef i A. Vipler. Vipler i Oldal su se uz to bavili i slikarstvom i izradom portreta, a to je bio slučaj i sa ostalim fotografima. Jozef Vipler je umro 1867. u 74. godini života, a njegov rad na slikarstvu treba tek ispitati. Ignac Rajs je kao fotograf također radio u Viplerovoj kući, u kojoj se izgleda nalazio pogodan atelje; bio je takođe i slikar, inače rodom iz Novog Sada. Nešto kasnije ovim zanatom počeo se baviti Ignac Funk, rodom iz Nemačke Palanke; bio je veoma preduzimljiv, putovao je kao fotograf po Bosni i drugim krajevima i donosio novitete. On je u Zrenjanin doneo prvi fonograf i ne samo da je foto-aparatom snimao likove nego je fonografom snimao njihove glasove. Umro je 1886. od zapaljenja pluća u 51. godini života. Od fotografa Jevreja koji su radili u Zrenjaninu između dva svetska rata, veoma su poznati Stevan Kremzer, Mikša Goldman (streljan 1941. u Beogradu) i Leo Ziherman koji je završio život kao i Goldman.

Frizeri: između dva svetska rata postojale su nekolike jevrejske frizerske radnje; poznate su Ladislava Bergera, koji je streljan u Beogradu 1941, Marije Štajner, sa istom sudbinom, i Irme Knebl koja je još živa u Zrenjaninu.

Cementna roba: izradom predmeta od cementa bavili su se od 1896. naslednici Jovana Gutmana sve do današnjih dana.

Cetkari: porodica Tajner, pre svega Imre i Ferdinand, od 1902. godine vode zanatsku radnju za izradu četaka; oba su postali žrtve fašizma 1941. godine.

Čišćenje, farbanje i peglanje odela: ovaj zanat upražnjavali su pojedini jevrejski preduzetnici odmah posle 1848—49. godine. Za čišćenje, pranje i peglanje odela, što se smatralo sličnim zanatskoj delatnosti, nije bio potreban neki ispit i stranstvovanje kao kod ostalih zanata, nego je bilo dovoljno da se nabavi parni kazan i dozvola za obavljanje posla. Među prvim čistionicama odela bila je čistionica Karla Krishabera; on već 1858. godine ima uhodanu radnju. Iste godine nalazimo firmu Morica Taubera; ta radnja je postojala već ranije i zvala se »Kod zlatnog jelena«. Jozef Polak, rodom iz Bačke Topole, otvorio je čistionicu odela 1859. i vodio je do 1871, kad je umro u svojoj 60. godini od tuberkuloze pluća. Počev od 1867. godine afirmisao se R. Holender kao čistač svih vrsta šešira. Neti Dajč je prestala da se bavi čišćenjem, odnosno pranjem veša 1869; Ede Gutman registrovao je svoju čistionicu 1885; to je ujedno i prva čistionica koja se reklamira da čisti hemijskim sredstvima. Gustav Haberšak se bavi pranjem i čišćenjem odela od 1897, a Kunigunda Mezel, rođ. Bergental, od 1899. godine.

Šeširdžije: u ovom zanatu nalazimo ime J. Kona od 1872. i Belu Šindelaša od 1886; ovi šeširdžijski majstori imali su prodavnice šešira u glavnoj ulici u Zrenjaninu.

Štampari: štampar Leopold Jokli došao je iz Kikinde 1883. i otvorio štampariju koju je kasnije prodao. Ignac Šajnberger je bio drugi Jevrej iz Kikinde koji je bio vlasnik štamparije u Zrenjaninu, i to od 1887. godine.

Zanatstvo Zrenjanina u celini bilo je u XIX veku neobično razvijeno. Broj zanatskih radionica kretao se od 600 do 800, pa navođenjem ovih nekoliko stotina zanatskih radnji čiji su vlasnici bili Jevreji, a koji je spisak kako smo to već naglasili, daleko od pomisli da bi mogao biti definitivn i potpun, govori o tome da su Jevreji i u zanatstvu imali vidnu ulogu, pogotovu kad se zna da su zanatlije Jevreji uvek obavljali zanate solidno i promišljeno, težeći unapređenju svoje radinosti po svaku cenu, uvodeći mehanizaciju i novitete bez obzira na rizik, a što je u stvari podjednako doprinelo i progresu u zanatskoj privredi i društvu u celini.

SAOBRAĆAJ

Jevreji su u najvećoj mjeri posredno uticali na razvoj i rast saobraćaja u Banatu i u pogledu suvozemnih i vodenih saobraćajnih vozila, kao i saobraćaja u suštini. S obzirom na to da je trgovina najvećim delom, bar što se tiče prehrambenih proizvoda i građevinskog i ogrevnog materijala, bila u njihovim rukama, normalno funkcionisanje saobraćaja bila je jedna od njihovih glavnih briga. Naime, oni su itekako bili zainteresovani da se izvoz i uvoz robe sa ovog i na ovo područje obavi na vreme i bez smetnji, uz to naravno što je moguće brže i jeftinije. U pitanju je bio promet od oko 300.000 tona robe u proseku godišnje, uzevši u obzir poslednjih 10 godina pred drugi svetski rat, što nikako nije malo, i za čiju je realizaciju trebalo imati mnogo umešnosti i utrošiti mnogo napora. Naime, promet ovom robom je stimulisao državno rečno brodarstvo i državne železnice da na ovom području do najveće moguće mere unaprede mrežu saobraćajnih puteva, obezbede dovoljan broj vagonskog i brodskog prostora i zaposle dovoljan broj transportnih radnika.

Međutim, nije za potcenjivanje ni direktno učešće Jevreja u saobraćajnim poduhvatima. Jevrejske špediterske firme u Zrenjaninu kao što su na primer bile firme Fuks, Ekštajn i Bergental, pročule su se ekspeditivnim i solidnim poslovanjem ne samo na našem području nego i u inostranstvu. U pogledu modernizacije saobraćajnih veza, oni su uvek bili spremni na investicije u pogledu nabavke najmodernijih vozila, kao što je bio slučaj pri prelasku od konjske na motornu, kamionsku vuču, ili još ranije, na primer pri uvođenju telefona, jer se zna da je špediterska firma Fuks bila prva koja je 1895. godine uvela telefon.

JEVREJI U POLJOPRIVREDI

Kad su u pitanju Jevreji, poljoprivredna delatnost u užem smislu nije u prošlosti imala naročito značaja. Oni su nerado ulagali sredstva u kupovinu zemljišnih poseda, pa njihovo učešće u tom pogledu kroz čitavo razdoblje njihovog privredivanja ne igra gotovo nikakvu ulogu.

Iz podataka za 1852. godinu, dakle sa same sredine XIX veka, vidi se da je zemlju posedovalo samo nekoliko Jevreja u Zrenjaninu. Tako je posed Benjamina Rajsa iznosio oko 14 jutara oranice, Venderot Samuel je imao nešto preko 3 jutra, a Rot Jožef 3 jutra pod vinogradom na Mužlji. Samo je Herman Gutman imao oko 30 jutara zemlje, oranice i nešto vinograda. Iz pregleda za 1863. godinu utvrđeno je da je ukupno bilo 849 zemljoposjednika od kojih su samo petorica bili Jevreji; od njih je jedan posedovao do 5, jedan do 10, jedan do 20, jedan do 75 i jedan do 100 jutara zemlje. Godine 1937, dakle posle 74 godine, broj zemljoposjednika se povećao na 1.957, od čega su samo deseterica Jevreja bili vlasnici zemljišta. Samim tim smanjen je odnos broja vlasnika Jevreja prema opštem broju vlasnika. Najveći, odnosno najkrupniji zemljoposjednici Jevreji u Zrenjaninu bili su Jovan Đarfaš sa 35, Alfred Tausig sa 24 i Herman Ekštajn sa 161 jutrom zemlje. U periodu koji

obuhvata 90 godina, u Zrenjaninu se srećemo sa više Jevreja koji su se bavili ekonomijom, zemljoradnjom ili poslovima vezanim za poljoprivredu; od njih ćemo navesti nekoliko:

Ajbenšić Gere vodi se u raznim spiskovima kao ekonom na prelazu XIX i XX veka; umro je 1910. od šećerne bolesti u svojoj 54. godini.

Baš Lorenc je u ovom prilogu već pomenut kao vlasnik parnog mlina; međutim, on se bavio i ekonomijom: posedovao je krunjaču koju je udesio na pogon sa parnom lokomobilom. Umro je dosta rano 1872. od zapaljenja pluća u 44. godini života.

Berger Simon, rodom iz Arada, bavio se ekonomijom i poljoprivredom početkom druge polovine XIX veka; gajio je stoku. Umro je 1874. od tuberkuloze u 58. godini života.

Blau Bernhard vodio se kao ratar u spisku građana iz 1888. godine.

Vinter Filip, poreklom iz Međe, doselio se u Zrenjanin i bavio se zemljoradnjom. Umro je 1914. u svojoj 49. godini.

Volfinger Viktor, jedan od Jevreja zemljoposjednika na prelazu dva veka. Umro je 1906. u svojoj 40 godini.

Gutman Herman, kojega smo već pomenuli kao zemljoposjednika i koji je umro 1872, imao je još i suvaču, zimsku baštu za gajenje cveća i magacin za so.

Gutman Samuel i *Pavle Filković*, kao naslednici Hermana Gutmana, u jednom svom oglasu o prodaji imovine daju objašnjenje da posed ima 2 i po seije zemlje, da je suvača sa dva kamena, da imaju veliku korabu i da se solana nalazi na obali Begeja.

Grin Simon, *Isidor* i *Henrih* registrovali su 1898. godine poslovanje u vezi sa gajenjem svinja.

Ekštajn Samuel, ekonom, sem oranice posedovao je i 200 jutara pašnjaka na Mužliji i na svojoj ekonomiji je imao volove za vuču i konje. Oko 1867. prodao je vinograd (koji je posedovao u tada još neizgrađenom kvartu »Amerika«), a 1874. prodao je i pašnjak.

Engelsman Matilda imala je u isto vreme olajnicu i suvaču, ali je obe proдалa 1879. godine.

Kaniža Leopold, poljoprivrednik u drugoj polovini XIX veka. Umro je 1909. od šećerne bolesti kad je imao 70 godina.

Kon Jakob je zakupio »ledenicu« u kojoj je 1867. godine konzervisao led iz Begeja i tokom leta ga prodavao krčmarima i kafanama, pošto u to vreme još nije bilo fabrike leda.

Kon Leopold se bavio ekonomijom od 1881. do 1897. godine na zanatski način.

Lang je bio jedan od mlađih posednika oko 1912. godine.

Langenfelder Pavle počeo se baviti ekonomijom kao mlad čovek, ali se iz nepoznatih razloga otrovao 1895. u 24. godini života.

Mencer Mihailo, o kome je u ovom prilogu već bilo reči i koji je bio vlasnik vetrenjače, 1866. godine bavio se i prodajom velikih količina trske sa terena koji je zakupio.

Polak Jakob bavio se prodajom leda iz ledenice koju je držao u zakupu 1870. godine.

Polak Herman i *Mencer Leopold*, oko 1869. godine bavili su se pečenjem cigle na seljački način uz upotrebu slame.

Šenberger A. je 1869. godine sa sinovima krunio kukuruz vlastitom krunjačom.

Ovde ćemo još pomenuti posednika Špicera oko 1912. godine i zemljoradnika Đulu Štajna koji je streljan 1941. godine u Beogradu.

U širem smislu, Jevreji su imali ogroman uticaj na razvoj poljoprivrede u Banatu na drugi način. Naime, oni su u svoje vreme, naročito u godinama koje su bile teške za zemljoposjednike i zemljoradnike, tako reći finansirali radove na obradi zemljišta davanjem akontacije i predujmovima u toku godine, s tim da im se kredit vrati u žitu ili u drugim poljoprivrednim proizvodima. Govorilo se

da je to kupovina žita na »zeleno«, odakle i potiče reč zelenašenje. Međutim, u poslovima kupovanja žita na zeleno morala je postojati računica i za kupca koji je uz ogroman rizik davao gotov novac još u toku zimskih i proletnjih meseci za pšenicu i druga žita koja će se isporučiti tek u toku leta i jeseni, naravno ukoliko ih bude bilo, jer se moglo dogoditi da elementarne nepogode unište letinu koja je već prodana. Trgovci hranom vršili su u to vreme i direktan otkup posle žetve i tako obavljali posao koji sada rade zemljoradničke zadruge. Oni su za svoj račun u ogromnoj konkurenciji na ovom polju plaćali najviše moguće cene u odnosu na mogućnosti plasmana na svetskom tržištu. Isto tako su obavljali i poslove žitarskih agentura za račun velikih evropskih i svetskih firmi.

Da bi ove poslove u završnom delu poljoprivredne proizvodnje mogli da obave sa uspehom, oni su morali da se pobrinu i za skladišni prostor i za stručnu negu otkupljenih žitarica, što je ponekad trajalo po više meseci. Naročito je bila komplikovana nega i manipulacija otkupljenih količina kukuruza čije je nepoznavanje moglo naneti ogromnu štetu. U tu svrhu bile su u Zrenjaninu podignute nekolike sušione za kukuruz koje su bile mahom u rukama Jevreja i smeštene u okviru skladišta za otkupljeni kukuruz. Pred drugi svetski rat postojale su ove sušionice kukuruza čiji su vlasnici bili Jevreji:

Fenjveš Ižo, Miletićeva br. 49, kapacitet 4 vagona dnevno.

Friš i drug, Miletićeva br. 25, kapacitet 4 vagona dnevno.

Jakob Dajč i drugovi, Miletićeva 9—11, kapacitet 4 vagona dnevno.

Udovica Jakoba Gutmana i sinovi, Begejski red, kapacitet 2 vagona dnevno.

Fišl Jakob i dr., Ruvarčeva 18, kapacitet 2 vagona dnevno.

Kalai Eugen, Daničićeva 34, kapacitet 8 vagona dnevno.

Vajs Andrija, Vojvode Mišića 4, kapacitet 2 vagona dnevno.

Ovi brojni, mada ne i potpuni podaci iz oblasti privređivanja Jevreja u Zrenjaninu koji su prikupljeni u toku sedme decenije ovoga veka, dovoljno jasno pokazuju nivo inicijative, učešća i uloge što su ih Jevreji imali u razvoju zrenjanske i banatske privrede u vreme o kojem se govori.

PRIVREDNICI JEVREJI U DRUGIM MESTIMA BANATA

Podaci o jevrejskim porodicama u pojedinim selima Banata su dosta oskudni budući da je dokumentacija o njima uništena u najvećoj meri. To se naročito odnosi na mesta koja su kolonizovana 1945. i 1946, tako da su potpuno izgubljene veze sa prošlošću ovih mesta u vezi sa ovim pitanjima. Biće potrebno još mnogo vremena i rada da se ti podaci kompletiraju i da se rekonstruiše stvarno stanje. Ovo što je ovde učinjeno služiće kao baza za dalja istraživanja kako bi se došlo do konačnog cilja.

Aradac. Podrazumevaju se mesta Srpski i Slovački Aradac koja su u prošlosti postojala kao posebne opštine. Podaci pokazuju da su tu živeli i radili trgovci mešovitom robom Frajšberger od 1865. i Ignac Gros od 1886. godine.

Banatski Dvor. To je ranije mesto Banatski Dušanovac u kojem su od 1876. godine imali registrovane radnje mešovite robe Leopold Polaček, koji je pao pod stečaj 1888, i Moric Švarc od 1883. godine.

Banatski Despotovac. To je bilo čisto nemačko mesto, pa nije jasno da li su Jovan Videman, koji je imao trgovinu mešovitom robom 1876. i prestao da radi 1902, i Mihailo Meng, koji je počeo da radi 1878, a prestao 1886, bili po narodnosti Jevreji.

Begejci. Nekada su ovo mesto sačinjavale dve opštine pod imenom Veliki i Mali Torak. Tu su u prošlosti postojale jevrejske trgovačke radnje mešovite robe koje su vodili: Salamon Kasovic od 1876, a prestao da radi 1902, Moric Kon od 1876. do 1891, Rozalija Nemeti od 1878. do 1894, Herman Fišer od 1878. do 1894, Ignac Koh od 1881. do 1894, Adolf Štajner od 1886. do 1894, Mor Kasovic od 1900 (preselio se u Zrenjanin 1919), Erne Videman od 1900, Otilija Kasovic od 1904. godine.

Boka. Podaci se odnose na mesta Srpska i Hrvatska Boka koja su nekad bila odvojena. Tu su vodili trgovine mešovite robe Bernhart Blau od 1878. do 1891, udova Jozefina Brukner od 1878. do 1891, David Šlezinger od 1878. do 1891, Ema Vorvič od 1878. do 1891, Ignac Brukner od 1888, Artur Seier od 1893, Jovan Šlezinger od 1899. do 1902, Samuilo Kon od 1909. godine.

Elemir. Pod ovim mestom se podrazumevaju nekadašnji Srpski i Nemački Elemir u kojima su držali radnje: Grin, mesar i kobasičar od 1869, Simon Grin, trgovina mešovite robe od 1876, Mangold i Lang od 1876. do 1884, Mor Lang od 1884. do 1901, Simon Nej od 1910. godine.

Ečka. Ovde su svrstane jevrejske radnje iz Rumunske i Nemačke Ečke koje su držali Herman Tajhner, šahter, umro 1871. od plućne bolesti u svojoj 70 godini; Mark Bergental, trgovina mešovite robe od 1876. do 1902; Andrej Laj, trgovina drvetom od 1876. do 1902; Ignac Holender, trgovina mešovite robe od 1876. do 1902; Katarina Najfer, trgovina mešovite robe od 1876. do 1902; Armin Lederer, trgovina mešovite robe od 1876; August Grundman, trgovina mešovite robe od 1876. do 1902; Amalija Lederer, rođena Klajn, trgovina mešovite robe od 1883. do 1902; B. Kon, trgovina mešovite robe od 1893; Šamu Holender, trgovina mešovite robe od 1894. do 1911. Šamuol Gancl, žitarska trgovina od 1900; Isidor Kon, trgovina mešovite robe od 1902; Reža Polak, trgovina mešovite robe od 1911. godine. U ovom mestu su nadalje poznati privrednici Jevreji iz porodica Piliš i Braun; braća Braun su bili sopstvenici mlina i žitarski trgovci.

Hajdučica. Postoje podaci da su u ovom mestu radile trgovine mešovite robe čiji su vlasnici bili Jevreji, i to: Ignac Klajn od 1876. do 1891, Jozef Klajn od 1878. do 1891, Žanet Klajn od 1882. do 1891. godine.

Hrvatska Neuzina. Ovde je postojala trgovina mešovite robe Samuela Bruknera od 1889. do 1908. godine.

Itebej. Kao privrednike Jevreje u Itebeju navešćemo obrtnike iz Srpskog i nekadašnjeg Mađarskog, a danas Novog Itebeja: Leopold Šner je imao trgovinu mešovite robe i mesnicu od 1876, Anton Miler trgovao mešovitom robom od 1876. do 1902, a iste trgovine imali su još Kati Klajn od 1876. do 1913, Jozef Najhaus od 1876, Markus Abeles od 1878. do 1891, Herman Abeles od 1878. do 1902, Moric Najman od 1878. do 1902, Sali Vajzner od 1878. do 1902, Jozef Grinvald od 1878. do 1891, Janka Šner od 1878. do 1891, Julius Frajnd od 1879. do 1894. godine. Jakob Dajč je imao manufakturnu trgovinu od 1880. do 1902, Aleksandar Fišer trgovinu mešovite robe od 1894. do 1900, Sigmund Grinvald je posedovao mlin i mašinu za seču drveta od 1900. do 1912, a 1914. je otvorio i drvaru, dok je Katarina Klajn počela da trguje mešovitom robom od 1908. godine.

Jankov Most. U ovom čisto rumunskom mestu radio je kao staklar Brumel od 1870, a Simon Vajs je trgovao mešovitom robom od 1894. godine.

Jaša Tomić. Kao što smo naveli, jevrejska kolonija u Jaši Tomiću bila je prilično brojna: 1870. godine imala je 84 žitelja, 1900. broj se popeo na 142, a 1910. godine bio je 101 žitelj. Ranijim podacima ne raspolazemo, te počinjemo od 1876. kad su trgovine mešovite robe imali: Leopold Vajs do 1894, Leopold i Nandor Dajč do 1907, Markus Štajner do 1895, Adolf Švarc do 1891. Zatim je Emilija Lustštajn započela trgovati mešovitom robom 1878, a nastavio je njen sin Markus koji je 1908. godine mađarizovao svoje prezime u Laslo. Dalje je Vilmoš Šateles vodio trgovinu od 1878. do 1891, Persida Najman od 1879. do 1894, Tamaš Fajndler od 1879. do 1891, Ladislav Vajs od 1879. do 1902, udova Fani Kraus od 1882. do 1891. godine. Leonard Rajter je kao štavilac kože počeo da radi 1882, a prestao je 1910; Etelka Umlauf vodila je trgovinu mešovite robe od 1888. do 1902, Mor Later se bavio proizvodnjom sirceta od 1889. do 1891, Albert Fuks otvorio je trgovinu mešovite robe 1889, Jakob Lustštajn kao Laslo imao je trgovinu od 1906, a u periodu od 1889. do 1906. vodio je i drvaru. Herman Dajč je imao trgovinu alkoholnih pića od 1890, Fani Levi trgovinu mešovite robe od 1890. do 1902, Herman Kon od 1891. do 1892, Đula Špiccer od 1891. do 1894, Jakob Tišinger je trgovao kratkom robom od 1891. do 1893, Andrija Šilinger trgovao mešovitom robom od 1891, David Blau od 1893. do 1894, Laura Kon od 1893. do 1925, Aleksandar Kauders od 1893, Hugo Fendler od 1896. do 1902, supruga Adolfa Kona od 1896. do 1902, Sigmund Ferderler od 1897, Aleksandar Kraus je imao trgovinu jaja, živine i sapuna od 1901. do 1903. Dalje su imali svoje radnje sledeći trgovci: Jožef Landgraf je trgovao mešovitom robom od 1901. do 1906, Herman Dajč alkoholnim pićem od 1902. do 1918, Stevan Jakob alkoholnim pićem do 1912 (iste godine prestao da radi), Jovan Štajn stokom i zemaljskim proizvodima od 1927. godine.

Jermenovci. U ovom mestu radile su sledeće trgovine mešovite robe čiji su vlasnici bili: Ignac Špringer od 1878. do 1891, Ignac Polak od 1878, Soli Vig od 1882. do 1891, Leopold Holender od 1884. do 1891, Mor Holender od 1888, Johana Holender, rođena Švarc, od 1888. do 1891, Markus Grinberger od 1889.

186 D. Čolić

do 1890, Jakob Vajs od 1891. godine. Lajoš Hiler je započeo mlinarski posao 1894, ali je iste godine i prestao.

Kničanin. U ovom čisto nemačkom mestu imao je trgovinu mešovite robe Jožef Sonenfeld od 1894. godine.

Konak. Kao trgovci mešovitom robom ovde su radili: Adolf Fišer od 1876. do 1890, Aleksandar Fišer od 1876. do 1906, Jakob Fišer od 1906. godine.

Krajišnik. Ovo mesto se nekada zvalo lštvanfeld, a kasnije Šupljaja. U njemu je nekoliko Jevreja imalo trgovine mešovite robe: Lujza Singer od 1876. do 1898, Edvard Valder od 1878. do 1902, Fridrih Miler od 1893. do 1896, Eva Milerod od 1896, Eva Buhner od 1898, Adam Oršo i Hilel Majer od 1902. godine.

Kriva Bara. Do sada je u ovom mestu poznat kao trgovac mešovitom robom samo Moric Koper od 1878. do 1894. godine.

Kumane. U Kumanima su svoje trgovačke radnje mešovite robe imali sledeći Jevreji trgovci: Natan Klajn od 1876. do 1892, Salamon Rajner od 1876. do 1894, Moric Rajner od 1876. do 1892, Isidor Šil od 1876. do 1902, Herman Šil od 1876. do 1902, Julius Rozenberg od 1878. do 1902, Regina Kanic, udata Lajtniker, od 1884, Isidor Klajn od 1887. do 1892, Helena Rozenberg od 1889. godine. Trgovinu manufakturne i kratke robe imao je Isidor Vajs od 1921. do 1925, kad je radnja pala pod stečaj.

Lazarevo. U ovom čisto nemačkom mestu radile su trgovine mešovite robe Leopolda Kaniže od 1876. do 1894. i Alberta Bergentala od 1891. do 1906. godine.

Lukićevo. U današnjem Lukićevu koje se nekad nazivalo Martinica, a još ranije Žigmondfalva ili Sigmundfeld, bile su ove jevrejske radnje: krčma Jožefa Koha od 1876, zatim trgovine mešovite robe Nine Hajduška od 1876. do 1891, Hermana Bergentala od 1882. do 1902, Urbana Rozenfelda od 1893, Rozalija Bergental od 1904. godine.

Međa. Međa je nekad bila sresko mesto kao sedište pardanjskog sreza; u njoj su postojale sledeće jevrejske radnje: trgovina Braće Rausberger (Šamuela i Adolfa) od 1876, trgovina mešovite robe Simona Štajnera od 1876. do 1889, zatim Pardanjska štedionica koju su vodili Adolf Rausberger i drugovi od 1877. do 1902, trgovina mešovite robe Rozalije Fokler od 1892. do 1894, trgovina drvetom Jovana Marksa od 1894. do 1902, trgovina mešovite robe Jožefa Lajthaima od 1894. do 1900. godine.

Melenci. Melenci su bili dištriktno mesto za koje nema podataka o broju jevrejskih stanovnika u ranijem periodu. Ipak već šezdesetih godina XIX veka srećemo ovde ime Mora Lihtentala kao posednika 32 jutra zemlje koji je 1871. godine izložio posed prodaji; on je bio i vlasnik trgovine mešovite robe koju je zatvorio

1883. godine. Bernat Kepih je imao radnju mešovite robe i u Zrenjaninu, a u Melencima od 1876. do 1891. Trgovine mešovite robe imali su još Jožef Rajnic od 1888. do 1891, Moric Lihtental od 1888, Roza Rajnic od 1890. do 1896, Jožef Heler od 1891, Ižak Ileš od 1903, Jožef Tajhner od 1905. do 1906, Jovan Fridman od 1920. Žitarsku agenturu otvorio je 1903. godine Herman Tajhner, a Mihailo Kisler započeo proizvodnju sira i mlečnih proizvoda 1918. godine.

Novi Bečej. U drugoj polovini XIX i početkom XX veka, u Novom Bečeju živelo je prosečno oko 200 duša jevrejske narodnosti. Sledstveno tome bio je i priličan broj raznih trgovinskih preduzetnika i privrednika iz durgih grana. U ovom radu prikupljeni su podaci o sledećim Jevrejima privrednicima:

Julo Hirš bio je registrovani trgovac od 1876. do 1902, Bodog Berenji držao je gvoždarsku radnju od 1876, ali se 1883. preselio u Zrenjanin i tu nastavio istu delatnost. David Adolf držao je trgovinu mešovite robe od 1876. do 1891, Georg Lukseder žitarsku trgovinu od 1876. do 1902, Pinkas Klajn, trgovinu mešovite robe od 1876. do 1902, J. L. Brajtner i sin od 1876. do 1884. Prvi Novobečejski kreditni zavod čiji su osnivači bili Jožef Rozenberg, Bodog Berenji, Jožef Brajtner i drugi postojao je i radio od 1877. do 1894. Manufakturna trgovina Adama Simona poslovala je od 1878. do 1882, a Ignaca Rajtnera od 1878. do 1882. Špecerajske radnje imali su Edo Hafner od 1878. do 1891, Stefanija Kajzer od 1878. do 1891, Eliz Hajman od 1880. do 1891. U tom periodu radile su manufakturne trgovine Ludviga Krausa od 1879. do 1902. i Jakoba Špicera od 1881. do 1891. godine.

U svrhu kreditiranja privrednika, 1882. godine osnovana je takozvana Vranjevačko-bečejska zajednica za štednju i predujam, na čijem su čelu također bili Jevreji. npr. gvožđar Bodog Berenji i drugi. Adam Simon, koga smo već pomenuli, nastavio je da se bavi manufakturnom trgovinom od 1883, a prestao 1892. godine. Dalje su poslovale trgovine mešovite robe Isidora Šlezingera od 1884. do 1919, gvožđara Aleksandra Dekera od 1885. do 1902, manufakturna trgovina Markusa Blaua od 1885. do 1902, trgovina ručnih izrađevina i pomodne robe Ignaca Rajtera od 1885. do 1895, manufakturna trgovina Ignaca Blaua od 1886. do 1891, trgovina mešovite robe Kati Rozenberg od 1886. do 1891, trgovina mešovite robe Marije Klajn od 1886. do 1902, proizvodnja sirćeta Adolfa Viksa od 1888. do 1903, trgovina mešovite robe Ignaca Brumera od 1888, manufakturna trgovina Hermana Špicera od 1889, trgovina mešovite robe Leopolda Rozenberga od 1891. do 1902, vinarska trgovina Adolfa Lorsijsa od 1891. do 1902, trgovina mešovite robe Jožefa Šterbeca od 1892. do 1893, trgovina mešovite robe Armina Špicera od 1892, proizvodnja sapuna Danijela Rozenberga od 1895. do 1896, trgovina mešovite robe Neti Svajer od 1899. do 1902, gvožđara Ane Grosman od 1900, trgovine mešovite robe Arona Vajsa od 1900. i Johane Adler od 1901, manufakturna trgovina Ignaca Rajtera i sina od 1905. do 1910, žitarska agentura Ižoa Garajja od 1912. do 1921, trgovina pomodne robe Geze Vajsa od 1914, trgovina žestokih pića Đule Berona od 1916, trgovina slame Jakoba Orenštajna od 1917, trgovina stoke, živine i jaja udove dra Deže Kanica-Rele od 1918, bakalnica Marcela Brumera od 1919, žitarska trgovina Geze Šlezingera od 1919, trgovina

kratke tekstilne i kožne robe Deže Klajna od 1920, trgovina mešovite robe Irine Naftali od 1920, drvara Petra Velda od 1921, trgovina hrane i vina Jakoba Ornštajna od 1921, trgovina mešovite robe Bernata Naja od 1921, trgovina sečene, kratke i pomodne robe Karolja Ajzenberga od 1921, sajdžinica i draguljarnica Bele Hafnera od 1922, žitarska trgovina Garaija i Šlezingera od 1924, prehrambena trgovina Jene Neja od 1929, drvara i prehrambena trgovina Josipa Šlezingera od 1931, prehrambena trgovina Ižoa Garija od 1933, komisiona trgovina poljoprivrednih proizvoda i vune Jene Vajsa od 1937, prehrambena trgovina Josifa Šlezingera od 1938. godine.

Mada naoko velik, spisak ipak nije potpun, jer u njemu nema Jevreja sa mađarizovanim imenima iz razloga što ne postoji dokumentacija iz koje bi se mogla utvrditi tačna pripadnost tih privrednika.

Novo Miloševo. Ovo mesto koje je u početku druge polovine XIX veka nastajivalo preko stotinu jevrejskih duša, a čiji je broj kasnije opao zbog napuštanja mesta, dao je lep broj vrednih privrednika o kojima imamo podatke samo od 1876. godine. Od tada pa nadalje, ovde su poslovale trgovina mešovite robe Markusa Blaua od 1876. do 1891, Morica Bergentala od 1876. do 1902, Isaka Polačeka od 1876. do 1902, Leonore Švimer od 1876. do 1902, Jozefa Bergentala od 1878, Simona Naja od 1878. do 1902, Neti Švimer od 1878. do 1891, Cili Bruner udove Mora, rođene Hajman, od 1879. do 1902, manufakturna trgovina Vilhelma Šporera od 1883. do 1891, trgovina mešovite robe Samuela Šajnbergera od 1886. do 1891, Leopolda Blaua od 1886. do 1891, Sigmunda Šterna od 1887. do 1888, (Etel Fišer od 1889. do 1902, Flore Blau od 1890, Ignaca Špicera od 1891, Šarlote Bergental od 1891. do 1902, Mora Brumera od 1892. do 1903, žitarske trgovine Katalin Špicer od 1916. i Ede Bergental od 1933, sušara Ladislava Gulovica od 1934. godine.

Novo Selo. Među trgovcima u Novom Selu bili su i Jevreji koji su držali trgovine mešovite robe: Franciška Kuterer od 1892. do 1902. i Markus Dembic od 1894. godine.

Plandište. Za ovo mesto prikupljeni su podaci o sledećim trgovcima Jevrejima: trgovine mešovite robe Lazara Klajna od 1876. do 1891, Leopolda Štajnera od 1877. do 1891, Petera Singera od 1877. do 1878, Julijusa Klajna od 1884. do 1902, Jakoba Klajna od 1885. do 1894, trgovina drvetom Lajoša Fišera od 1897, trgovina mešovite robe i poljoprivrednih proizvoda Berte Klajn od 1903. godine.

Sečanj. U ovom mestu je Jovan Fišer bio vlasnik vetrenjače i parnog mlina od 1886. do 1903, a Mor Miler vlasnik trgovine i stovarišta drveta od 1891. do 1897. godine.

Sečenovo. Ovde je vodio trgovinu mešovite robe Vilmoš Vajs od 1892, a 1894. preselio se u Stari Lec.

Stari Lec. Sem pomenutog Vilmoša Vajsa, za ovo mesto znamo da je u njemu imala trgovinu mešovite robe i Regina Švarc od 1909. godine.

Sutjeska. Pod ovim mestom podrazumeva se nekadašnja Nemačka i Rumunska Sarča. Tu su imali trgovine mešovite robe sledeći Jevreji: Fridrih Pfan od 1876. do 1902, Jakob Štajner od 1878. do 1902, Ludvig Najhaus od 1878. do 1892, Otilija Kasovic, koja je počela da radi 1889, a 1892. prešla u Tordu u kojoj je radila do 1902, Jožef Belgram od 1901. do 1905, Marija Belgram od 1902. do 1904. godine.

Šurjan. Moric Levi je vodio trgovinu mešovite robe u Šurjanu od 1876. do 1902. godine.

Taraš. Sem jednog kobasičara po imenu Grinberger koji je u Tarašu radio od 1871. godine, u ovom mestu su imali trgovine mešovite robe Lajoš Kon od 1876. do 1891. i Bernat Kon od 1891. godine.

Torda. U Tordi, koja je pretežno mađarsko mesto, imali su trgovine mešovite robe ovi Jevreji: Adolf Polaček od 1876. do 1882, Hajnrih Polaček od 1876. do 1882, Moric Polaček od 1876. do 1891, Ignac Kon od 1878. do 1892, Filip Berger i Gergelj Ajbenšic od 1880. do 1891, Filip Berger od 1883. do 1902, Helena Polaček od 1888. do 1902, Aleksandar Fleš od 1889, Marija Erenberger od 1891. do 1902, Martin Augštajn od 1892. do 1902, Filip Klajn od 1902. godine.

Velika Greda. U ovom mestu imali su trgovine mešovite robe Mihailo Lipman od 1876. do 1891, Jovan Rajter od 1878. do 1891, Katarina Miler od 1881. do 1894, Ignac Blau od 1887. do 1891, Žigmond Miler od 1894. godine.

Velika Margita. Trgovine mešovite robe u ovom selu imali su Ignac Lager od 1876. i Salamon Špringer od 1876. do 1891. godine.

Veliki Gaj. Ovde su imali trgovine mešovite robe: Franc Hibl od 1878, Vencel Ajzler od 1881. do 1893, Regina Kon od 1881. do 1902, Ferenc Tajhner od 1891. do 1902, Vilmoš Šumer od 1892. do 1911, Anton Belgram od 1892. do 1902, Magnus Karg od 1897. do 1900, Agošton Belgram od 1901. do 1903, Jovan Belgram od 1901. do 1902. godine.

Vranjevo. U velikom srpskom mestu Vranjevu držali su trgovačke radnje ovi Jevreji: Salamon Veber, trgovinu mešovite robe od 1877. do 1891; Leopold Rajzer, trgovinu koža i krčmu od 1878. do 1891; Isidor Rajzer, trgovinu koža od 1878. do 1891; Jozef Hartl, trgovinu drvetom od 1878; Babet Veber, rođena Šajnberger, manufakturnu trgovinu od 1881. do 1891; Johan Buhvald, gostiona od 1889. do 1894; Salamon Rajh, trgovinu mešovite robe od 1890. do 1902; Julijana Nej-Šlezinger, trgovinu mešovite robe od 1909; Ferdinand Gerber, stovarište piva od 1928. godine.

Žitište. Broj Jevreja u Žitištu bio je za poslednjih 100 godina, do 1941, u proseku oko 20 duša. Kao sopstvenici trgovačkih radnji, tu se pominju: Karl Adler, trgovac mešovitom robom od 1876. do 1892, a u istom razdoblju takode i Filip Grinfeld. Treću trgovinu mešovite robe imao je Bernhart Štajner od 1876. do 1891, a zatim Samuel Švarc od 1876. do 1902. godine. U isto vreme se bavio trgovinom nirnberške robe Samuil Kon. Nadalje su Samuel Kun i Žigmond Gold započeli trgovinom žitaricama 1876, a prestali 1891. godine. Potom slede vlasnici trgovina mešovite robe: Ignac Lindel od 1882. do 1886, Stefan Adler od 1886. do 1891, Rozalija Koh od 1886. do 1887, kad je prešla u Veliki Torak, zatim se 1894. odselila u Jašu Tomić, a 1902. prestala da radi, Emanuel Tajhner od 1887. do 1891, Đura Štrasr od 1891. godine. Simon Hirtenštajn je imao agenciju za žitarice koja je radila od 1892. do 1902, Julius Šal je vodio trgovinu mešovite robe od 1893, Laslo Hajduška je trgovao drvenom i gvozdеноm robom od 1902. do 1917, kada mu je trgovina pretvorena u akcionarsko društvo, Eržebet Majer je imala trgovinu mešovite robe od 1905. godine.

Navodeći podatke kojima završavamo prvi deo ove knjige želimo još jednom da ukažemo na ogroman značaj inicijative i učešća Jevreja u razvoju privrede Banata, bez kojih ona ne bi mogla postići onaj nivo na koji je bila podignuta. Trgovina i industrija, oblasti u kojima su jevrejski privrednici imali najviše udela, otvorile su puteve razvoja i ostalim privrednim granama, naročito poljoprivredi i saobraćaju u svim njegovim vidovima. Jevreji trgovci su bili pioniri u povezivanju Banata sa evropskim tržištem i prekomorskim zemljama i u pogledu izvoza i u pogledu uvoza. Njihova je zasluga što su svake, pa i najrodnije godine bile otкупljene sve količine poljoprivrednih proizvoda i transportovane na svetsko tržište. Takođe je zahvaljujući vrednoći i preduzimljivosti Jevreja postignut uvoz takav asortiman robe svih vrsta da je to gotovo neverovatno ako se uzme u obzir tadašnji tehnički napredak u odnosu na današnji.

Ukupno uzevši, inicijativa Jevreja u razvoju privrede Banata ujedno je bila i jedan od glavnih faktora u podizanju standarda stanovništva Banata na zavidan srednjoevropski nivo.

IZVORI:

Ujvári Péter, *Magyar Zsidó lexikon*, Budapest, 1929; Stajić Vasa, *Velikokiklinski dištrikt, Novi Sad, 1950.*; Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora, *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja* (rukopis); Mileker Srećko, *Istorija grada Pančeva*, Pančevo, 1925, Mileker Srećko, *Povesnica slobodne kraljevske varoši Vršac, I i II*, Pančevo, 1886; Milecker Felix, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek*; Stanojlović Aleksandar, *Petrovgrad*, Almanah, 1938; Šlang Ignjat, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926; Dimić St. Rista, *Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd, 1938; Kosijer St. Ljubomir, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Beograd—Zagreb—Ljubljana, 1930; *Torontál*, godišta od 1874. do 1935. godine; *Grossbetshekereker Wochenblatt*, godišta od 1854. do 1916. godine; popisi stanovništva: a Ugarske od 1869. do 1910. godine; spisi i knjige Istorijskog arhiva u Zrenjaninu (Magistrat); spisi i knjige Okružnog suda u Zrenjaninu (trg. registri).

Summary

Dragoljub D. ČOLIĆ

CONTRIBUTION OF THE JEWS TO BANATS ECONOMIC PROGRESS

At the beginning of the 18th century when the Turks withdrew from the scarcely populated Banat area which they were holding as occupiers for 166 years, they have left behind numerous empty villages and abandoned fields. No sooner have the Turks left, the Austrians were found everywhere in Europe in search of colonists, urging Germans, Frenchmen, Spaniards and others to settle in Banat. In this backward and neglected area there was hardly any qualified labour or entrepreneurial talent to organize anything new or to revitalize whatever existed of the economy. And yet, these circumstances notwithstanding and in spite of the fact that the enterprising and hardworking Jews were badly needed in Banat, the process of Jewish migration to this area was rather slow and no attempt was made to approach it on any organized way. No Jew was allowed to settle in a given locality without the grant of both the civil and military authorities. But more than that, for such approval often high taxes were levied and even if the settling was granted the right of Jews was limited with regard to selection of profession, scope of operation and otherwise.

For all the same, with patience, hard work and unswerving persistency the Jewish settlers succeeded to overcome many obstacles and difficulties. They were all very well aware of the important role commerce has to play in the general economic development. They knew, as well, that commerce was the basis of capital formation, of the development of banking and of the monetary system, which again was to be made use of for the advance of all forms of transport, industry, craft, agriculture and all the rest. The listing by name in this writing of many Jewish craftsmen, traders, manufacturers and others is prompted by the author's desire to point to the amount of work and effort which was necessary to invest in order offer this material.

